

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

MAGİSTR HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

RƏŞİDOVA SEVİNCNAMIQ QIZI

**« AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İNVESTİSİYA
FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ » mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

BAKİ - 2015

İstiqamətin şifri və adı: İİM- 010000

«İqtisadiyyat»

İxtisasın şifri və adı: İİM- 01010007

«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi»

Elmi rəhbər

i.e.n., dos. Hüseynov Azər

Magistr proqramının rəhbəri

i.e.n., dos.Mahmudova.İ.M.

Kafedra müdiri

i.e.d.,prof. M.Ə.Əhmədov

Mündəricat

Giriş

Fəsil 1. İqtisadiyyatın şaxələnməsində investisiya fəaliyyətinin rolu

- 1.1. İqtisadiyyatın şaxələnməsinin zəruriliyi: nəzəri aspektləri**
- 1.2. İqtisadiyyatın şaxələnməsində investisiya təminatı**
- 1.3. İqtisadiyyatın şaxələnməsinin xarici təcrübələri**

Fəsil 2. Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunun inkişafının müasir vəziyyəti

- 2.1. Qeyri-neft sənayesinin müasir inkişafının qiymətləndirilməsi**
- 2.2. Qeyri-neft sənayesində investisiya fəallığının mövcud durumu**
- 2.3. Qeyri-neft sənayesində investisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi**

Fəsil 3. Qeyri-neft sənayesində investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

- 3.1. Qeyri-neft sənayesinə investisiya axının gücləndirilməsi istiqamətləri**
- 3.2. Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda investisiyaların səmərəliliyinin artırılması**

Nəticələr

İstifadə olunan ədəbiyyat

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanca 1995-ci ildən başlanan iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial islahatlar kursu bu gün də - dünyanın global böhran məngənəsində sıxıldığı zamanda da öz effektiv nəticələrini göstərməkdədir. Belə ki, bu müddət ərzində ÜDM 28 dəfəyə yaxın yüksəlib və 1995-ci ilin 2 mlrd 133 mln. manat olan ÜDM göstəricisi 2014 – cü ildə 59 mlrd manata yüksəlib. (3, səh. 61 və 2, səh. 384. cədvəl 14.1.) 2000-2014-cü illər ərzində iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 17 dəfə yüksəlib və 1,3 mld manatdan təxminən 22,6 mld manata qədər artıb. (2, səh. 413, cədvəl 15.9) 2000-2014-cü illərdə əhalinin gəlirləri 4 mlrd manatdan 39,4 mld manata qədər, orta aylıq əmək haqqı 44,3 manatdan 444,3 manata qədər yüksəlib. (2. səh 39. cədvəl 1.1., səh 144. cədvəl 5.1). Beləliklə, ümummilli lider H.Əliyevin fundamental islahat kursu və bu kursun prezident İ.Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla davam etdirilməsi dünyanı saran global böhran şəraitində də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf dinamizmini qoruyub, saxlayıb. Cənab prezident İ.Əliyev çox düzgün qeyd edib ki, «... Azərbaycan son 11 il ərzində dünyada iqtisadi artım templərinə görə ən sürətlə inkişaf edən ölkədir» (1).

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət iqtisadi siyasətinin konkret istiqamətlərinə – düzgün fiskal və pul-kredit siyasətinə, valyuta siyasətinə, məşğulluğun artırılması siyasəti və s. əsaslanır. Ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına yönələn dövlət siyasəti də Azərbaycan Respublikasının uğurlu iqtisadi nəticələrinin əldə olunmasında mühüm rol oynayıb. Daha doğrusu, müasir Azərbaycan iqtisadi inkişaf modeli təcrübəsində bir daha təsdiq olundu ki, «kapitallar qənaət nəticəsində artır, israf və düşüncəsizlik nəticəsində aparılır». (11, c. 135). Global iqtisadi böhran bir daha sübut etdi ki, davamlı və dinamik inkişaf maliyyə bazarlarının spekulyativ oyunlarına deyil, real sektora investisiyalara əsaslanmalıdır. Artıq əksər

iqtisadçıların rəyinə görə «... böhranın dərin səbəbi ... ABŞ-dakı izafə istehlakla bağlıdır». (15,сr. 4.) Beləliklə, qlobal böhran çoxsaylı iqtisadçı alimlərin fundamental nəzəriyyələri ilə iddia olunan həqiqəti – yığım və investisiyaların iqtisadi tərəqqinin zəruri şərti olmasını bir daha təsdiq etdi. Ancaq nəzəri baxışlar da, təsərrüfatçılıq praktikasısı da sübut edir ki, iqtisadi inkişaf həm də investisiya proseslərinin effektivliyi ilə şərtlənir. Bu effektivlik digər başqa faktorlarla birgə məcmu investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə optimal paylanmasını tələb edir. Bu baxımdan hər bir konkret iqtisadi tarixi mərhələdə investisiya proseslərinin ən müxtəlif tərəflərini öyrənən fərqli səviyyəli tədqiqatların - o cümlədən investisiyaların sahələrarası, sahədaxılı diversifikasiyasının əhəmiyyətini öyrənən tədqiqatların aparılması məqsəduyğundur. İqtisadiyyatın hər hansı bir sektordan güclü asılı olduğu ölkələrdə - o cümlədən Azərbaycanda bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması xüsusilə zəruridir. Belə ki, son illər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi dövlət iqtisadi siyasətinin ən prioritet məqsədlərindən biri olmasaydı və zəruri tədbirlər reallaşdırılmasaydı, neft qiymətlərinin kəskin azalması iqtisadi böhran, büdcə gərginliyi, valyuta qeyri - stabilliyi ilə müşayiət olunmalıydı. Ancaq ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığı hələ də güclüdür və ÜDM-in 31%-nin neft sektorunun payına düşməsi bu asılılığı təsdiqləyir. (3) Yəni iqtisadi diversifikasiya məsələsi aktual olaraq qalır və aydındır ki, diversifikasiyanın dərinləşməsi müxtəlif sektorlarda - xüsusilə, Azərbaycan iqtisadiyyatının indiki vəziyyətində ən dinamik artımı təmin edə bilən emal sənayesində investisiya fəallığının daha da yüksəldilməsini tələb edir. Bu baxımdan qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının artırılması məsələlərinin araşdırılmasına yönələn tədqiqatların zəruriliyi aşkara çıxır. Məhz belə tədqiqatların nəticələri əsasında qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının artırılmasını təmin edən praktik tədbirlər dəsti formalaşdırmaq mümkündür və bu baxımdan dissertasiya mövzusu aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi.İnvestisiyaların effektivliyində sahələrarası paylanmanın rolu çoxsaylı tədqiqatlarda araşdırılsa da, daha konkret bir məsələ - iqtisadiyyatın və investisiyaların diversifikasiyası problemi 20-ci əsrin 2-ci yarısından etibarən öyrənilib.Bu problem - “Holland sindromu” problemi 1959-cu ildən başlayaraq dünya alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu alimlərdən T.M.Rıbçinski, V.M. Korden, J.P. Neari, C. Saks, M.L. Ross, C.A. Robinson, R.Torvik, T.Verdier, M.F Montes , V.V Popov, P.Kruqman, V. Polteroviç , A. Tonis və digərlərini göstərmək olar.

Son illər iqtisadiyyatın və investisiyaların şaxələndirilməsi probleminin tədqiqi sahəsində ölkəmizin iqtisadçı alimləri də bir sıra araşdırmalar aparmışdır. Onlardan Ə.C.Muradov,A.Nadirov, Ə.İ.Bayramov, M.Ə.Əhmədov, Q.N.Manafov, T,A,Hüseynov, T.Ə,Quliyev,H.Allahverdiyev, Ə.Q.Əlirzayev, A.Hüseynovun Z.Ə.Səmədzadə, İ.H.Ahiyev, Ə.C.Muradov, V.M.Vəliyev, Ş.M.Muradov, F.C.Həsənov, V.Ə.Rüstəmov, Y.H.Həsənli və başqalarını xüsusilə qeyd etmək olar.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi barədə danışarkən, bir məsələ də qeyd olunmalıdır.İqtisadiyyatın və investisiyaların diversifikasiyası məsələsi bütövlükdə qismən əhatəli tədqiq edilsə də konkret istiqamətlə üzrə - o cümlədən qeyri - neft sənayesi üzrə bu məsələlər ətraflı araşdırılmayıb.

Buna görə də qeyri - neft sənayəsində investisiya fəallığının artırılması məsələlərinin müxtəlif aspektlərinin – hüquqi, iqtisadi, idarəetmə və s. aspektlərinin öyrənilməsinə yönələn tədqiqatlara ehtiyac var və müasir Azərbaycanın mövcud iqtisadi, sosial gerçəkliklərindəqeyri - neft sənayəsində investisiya fəallığındaha da yüksəldilməsi yollarını müəyyənləşdirən tədqiqatlar gərəklidir.

Tədqiqat məqsəd və vəzifələri.Tədqiqatın məqsədiqeyri - neft sənayəsində investisiya fəallığının artırılmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu

məqsədin reallaşması üçün aşağıdakı vəzifələr həll olunmalıdır:

- İqtisadiyyatın şaxələnməsinin iqtisadi inkişafa təsiri və iqtisadiyyatın şaxələnməsində investisiya təminatının rolunun nəzəri aspektləri aydınlaşdırılmalıdır;

- İqtisadiyyatın şaxələnməsinin xarici təcrübələri ətraflı təhlil edilməlidir;

- İqtisadi tərəqqiyə yönələn diversifikasiya siyasətində qeyri - neft sənayesinin inkişafının əhəmiyyəti aşkarlanmalı və bu inkişafın investisiya təminatı məsələləri öyrənilməlidir;

- Ölkə qeyri - neft sənayesinin müasir sosial - iqtisadi inkişafdakı rolu aydınlaşdırılmalıdır;

- Azərbaycan Respublikasının qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının mövcud vəziyyəti təhlil edilməlidir;

- Qeyri - neft sənayesində investisiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələləri ətraflı öyrənilməlidir;

- Azərbaycan qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının daha da yüksəldilməsinə zəmin yaradan dövlət iqtisadi siyasətinin əsas xətləri aşkarlanmalıdır.

- Azərbaycan qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının effektivliyinin artırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir;

Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını iqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif məktəblərinin nümayəndələrinin baxışları, iqtisadi diversifikasiya məsələrinə aid tədqiqatlar, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsinə aid baxışlar, investisiya proseslərinin tənzimlənməsinə aid olan araşdırmalar, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və Azərbaycan respublikasında iqtisadi islahatlara aid müxtəlif dövlət

proqramları təşkil edib.

Dissertasiyanın informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və müxtəlif dövlət orqanlarının statistik məcmuələri, məlumatları, Dünya Bankı, BFV-nun, BMT-nin statistik jurnalları, dissertant tərəfindən toplanılan digər məlumatlar təşkil edib.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatınobyekti Azərbaycan qeyri - neft sənayesində investisiya fəaliyyəti və bu sektorda investisiya fəallığının artırılması istiqamətləridir.

Tədqiqat predmeti.Tədqiqatın predmeti qeyri - neft sənayesi timsalındaiqtisadiyyatın diversifikasiyası və iqtisadi diversifikasiyanın investisiya təminatıdır.

Tədqiqatın elmi yenilikləri.

-iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzəri-metodoloji yanaşmalar kompleks tədqiq olunmuş və mühüm istiqamətlər üzrə ümumiləşdirilmişdir;

- iqtisadi sistemin təbii resurslardan asılılığının dürüst müəyyənləşməsi üçün kompleks göstəricilər dəstindən istifadənin zərurəti əsaslandırılmışdır;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası baxımından qeyri - neft sənayesinin inkişafının mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aşkarlanmış və bu sferaya üstün investisiya cəlbi zərurəti əsaslandırılmışdır;

- neft ixrac edən ölkələrin “Holland sindromu” ilə mübarizə təcrübəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiq edilməsi yolları müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan iqtisadiyyatında neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları müəyyən edilmişdir;

-Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün təkcə neft gəlirlərindən istifadənin yetərli olmaması diqqətə çatdırılmış və BXİ-nin, daxili özəl investisiyaların bu baxımdan ciddi bir mənbə olması əsaslandırılmışdır;

- iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafı prosesinin effektivliyinin qeyri - neft sənayesinə investisiyaların innovasiya yönümlülüyündən asılılığı əsaslandırılmış və qeyri - neft sənayesində innovasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün dövlət innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulduğu göstərilmişdir;

- dövlət innovasiya siyasətinin səmərəliliyinin artırılması üçün praktikada tətbiq edilən mexanizmlərin - vergi güzəştləri, sürətləndirilmiş amortizasiyanın, güzəştli kreditləşmənin selektiv olaraq ayrı - ayrı sənaye sahələrinə tətbiqi zərurəti əsaslandırılmışdır;

- texnopaklarda istifadə edilən güzəştli vergi mühitinin, yeni avadanlıqlara 50%-li amortizasiya normalarının qeyri - neft sənayesinin nisbi elmtutumlu sahələrinə tətbiqinin bütölkədə iqtisadi inkişafa pozitiv təsiri aşkarlanmışdır;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının sahəvi quruluşunun optimallaşdırılması yolu ilə onun davamlı inkişafının təmin olunması məqsədilə makroiqtisadi siyasət tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları, o cümlədən fiskal, monetar və xarici ticarət amilləri konkretləşdirilmişdir;

- qeyri - neft sənayesinə yönələn investisiyaların effektivliyində, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə bu sferaya investisiyaların cəlbində mikroiqtsadi səviyyədə menecmentin keyfiyyəti mühüm rol oynaması, menecmentin keyfiyyət artımının hər bir müəssisədə yüksək korporativ standartların tətbiqini tələb etməsi aşkarlanmış və bu baxımdan ölkədə biznesin təşkilati – hüquqi formalarını

təkmilləşdirmək - fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq subyektinin tədricən hüquqi şəxslərə çevrilməsini stimullaşdırmaq gərəkliyi əsaslandırılmışdır;

- müəyyənləşdirilmişdir ki, korporativ menecmentin keyfiyyətinin artırılması üçün yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi – autsorsinq, «just-ontime» və s. tətbiqi məqsəduyğundur və belə metodların tətbiqi investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsini, ardıcıl olaraq, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilmiş məntiqi ümumiləşdirmələr və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış elmi nəticələr və təhlillər nəticəsində irəli sürülən təkliflər ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və makroiqtisadi siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə proqram və proqnoz xarakterli sənədlərin hazırlanmasında, ölkə sənayesinin inkişafında, qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində menecmentin keyfiyyətinin yüksəldilməsində həmçinin tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi.

Dissertasiya «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi» kafedrasının bir sıra əməkdaşlarının və bir neçə qrup üzrə magistrlərin iştirakı ilə müzakirə olunub və müdafiə üçün tövsiyyə edilib. Dissertasiya üzrə iki elmi tezis hazırlanıb. ADİU-nin fərqli kafedralarının iki dosenti dissertasiya işinin nəticələrinin uğurlu olması barədə rəy verib.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi üç fəsil, 8 paragrafdan ibarətdir. İşin həcmi 81 səhifədir.

Fəsil 1. İqtisadiyyatın şaxələnməsində investisiya fəaliyyətinin rolu

1.1. İqtisadiyyatın şaxələnməsinin zəruriliyi: nəzəri aspektləri

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın şaxələnməsinə zərurət hər hansı bir ölkənin sosial iqtisadi sisteminin ayrılıqda götürülmüş bir sektordan, daha doğrusu, hər hansı bir təbii resurs hasilatına əsaslanan sektordan asılılığı kifayət qədər yüksək səviyyədə olanda ehtiyac yaranır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi yollarını müəyyənləşdirilməsindən öncə ölkə iqtisadiyyatının resurs asılılığı səviyyəsinin aydınlaşdırılması zəruridir. Məhz resurs asılılığı səviyyəsinin aşkarlanması diversifikasiya zərurətini şərtləndirir. İqtisadiyyatın bir təbii resursdan asılılığı məsələsi öncə qeyd etdiyimiz kimi ötən əsrin 2-ci yarısından etibarən nəzəri araşdırmaların predmeti olub və iqtisadi ədəbiyyatlarda daha çox "Holland sindromu" adlandırılıb. Müxtəlif nəzəri mənbələrdə belə bir asılılığın səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün göstəricilər dəsti də təklif edilib. Beləliklə, öncə bu məsələlərin araşdırılması məqsəduyğundur və aydındır ki, araşdırmalar Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası yollarının aşkarlanmasına yönəlməlidir.

Müstəqilliyin ilk illəri Azərbaycan iqtisadiyyatında böhranlı dövr kimi xarakterizə olunsada, 1996-cı ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş və növbəti illərdə dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Son illərdə isə ölkəmiz iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutmuşdur. İqtisadi inkişaf templərinin əldə olunmasında neft amilinin təsiri əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə ölkədə neft hasilatının artması, dünya bazarında neftin qiymətinin əlverişli olması və neft sektoruna qoyulan iri həcmli investisiyalar bu sektorun inkişafını şərtləndirmişdir ki, bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını gücləndirmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələrin əksəriyyəti bu resursların ixracından əldə edilən vəsaitləri səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədiyindən, ciddi problemlərlə üzləşməli olmuşlar ki, bunun da əsas səbəbi neftin qiymətinin dəyişkən olmasıdır. Başqa sözlə, neftin qiyməti qeyri-sabit olduğundan, neft ixrac edən ölkələrin gəlirlərinin də neftin qiymətindən asılı olaraq artıb-azalması həmin ölkələr üçün bir sıra ciddi problemlər yaradır. Ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında təbii sərvətlərin bu cür neqativ rolu dünya iqtisadiyyatında “Holland sindromu” kimi xarakterizə olunur.

BMT-nin İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyası öz sənədlərində iqtisadi diversifikasiyaya belə definisiya verir: “İqtisadi diversifikasiya geniş çeşiddə məhsulların iqtisadiyyatda istehsal edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Bu anlayış, həmçinin ixrac bazarlarının diversifikasiyası və daxili iqtisadi fəaliyyətlərdən ayrı gəlir mənbələrinin diversifikasiyasını da əhatə edir”. İxracın diversifikasiyası isə mövcud ixrac səbətinəki ayrı-ayrı malların xüsusi çəkisini dəyişməyə, ixrac səbətinə yeni əmtəələr təklif etməyə və yeni coğrafi bazarlara çıxışı nəzərdə tutan siyasətlərin məcmusudur. İqtisadi diversifikasiya siyasətinin əsas elementləri bunlardır: kapital (insan kapitalı, fiziki kapital və təbii sərvətlər), resurslardan daha effektiv istifadəyə imkan verən rəqabətli bazarlar, infrastruktur təminatı, davamlı institusional və struktur islahatları, xarici sərmayənin hərəkətində və ticarətdə sərbəstlik, makroiqtisadi sabillik.

Araşdırmalarda iqtisadi və ixrac diversifikasiyasının ölçülməsi indikatorları kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Təbii resurslardan asılılıq indikatorları

- 1.1. Resurs sektorunun ÜDM-dəki payı

- 1.2. Resurs sektorunun ümumi büdcə gəlirlərindəki payı

2. İqtisadi diversifikasiya indikatorları

2.1. ÜDM-in 1-ci təsnifat səviyyəsində əlavə dəyər yaradan sektorlar üzrə tərkibi

2.2. Məşğulluğun 1-ci təsnifat səviyyəsində sektoral bölgüsü

2.3. ÜDM-in əlavə dəyər üzrə strukturunun sektoral konsentrasiyasının Herfindal indeksi

2.4. Məşğulluğun sektoral konsentrasiyasının Herfindal indeksi

3. İxrac diversifikasiyası indikatorları

3.1. İxrac edilən 10 əsas məhsulun ümumi ixracatda payı

3.2. İxrac konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi

3.3. Xammal (resurs) mənşəli ixracın ümumi ixracatda payı

4. Məhsul təkmilliyi indikatorları

4.1. Yüksək texnologiya ixracının ümumi ixracatda payı

4.2. İxracın təkmilliyi ölçüsü

4.3. Son məhsul formasına salınan sənaye malları ixracının ümumi ixracatda payı

ÜDM-də sektorlar üzrə diversifikasiyanı ifadə edəcək göstərici isə sektorlar konsentrasiyasını hesablamaqdır. Bu konsentrasiyanı ifadə edən göstəricilərdən biri də iqtisadçı Orris Herfindalın adı ilə bağlı indeksidir. Bu indeks 0 və 1 arasında dəyişir, ən aşağı göstərici konsentrasiyanın (diversifikasiyanın) ən yaxşı, ən yuxarı göstərici

isə konsentrasiyanın (diversifikasiyanın) ən pis vəziyyətini əks etdirir. Herfindal indeksi aşağıdakı formul əsasında hesablanır:

$$H = \sum_{i=1}^N s_i^2$$

Burada S konkret götürülmüş sahənin yaratdığı əlavə dəyərin ÜDM-də payını, N isə götürülmüş sahələrin sayını əks etdirir. İndeks 0-1 intervalında dəyişilir. “0” yaxınlıq ixracın maksimum diversifikasiya olduğunu, “1”ə yaxınlıq iqtisadiyyatın şaxələnmədiyini, bir və bir neçə sahədən asılı olduğunu göstərir. Aşağıdakı cədvəl nümunəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün bu vəziyyəti aydınlaşdıraraq.

Cədvəl 1.

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi (%)

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2013
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	16.1	9.2	7.1	6.5	5.6	6.1	5.4	5,3
Mədənxıxarma sənayesi	27.7	42.2	50.9	53.7	52.7	42.4	46.0	46,3
Emal sənayesi	5.3	6.5	5.8	5.0	4.7	5.5	5.4	4,2
Tikinti	6.5	9.4	7.7	6.7	7.0	7.2	7.5	11,8
Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri	6.3	6.1	5.4	5.0	5.5	6.7	6.6	7,1
Nəqliyyat, anbar	12.0	7.4	6.6	7.3	6.7	8.8	7.9	4,8

təsərrüfatı vərəbitə

Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılar xidmət göstərilməsi	2.7	1.4	1.8	1.4	1.6	2.1	2.8	2,2
Herfindal indeksi	0.1381	0.2111	0.2828	0.3090	0.2977	0.2081	0.2370	0,2376

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2014.səh 62

Cədvəldən göründüyü kimi, 2000-ci il üzrə Azərbaycanın ÜDM-də sektorlar üzrə konsentrasiya indeksi 0,1381 olduğu halda, 2005-ci ildən başlayaraq artmağa başlayıb. Hətta bu göstərici 2007-ci ildə 0,309-a çatıb ki, həmin dövrdə ÜDM-in sektorlar üzrə konsentrasiyasının zəif olduğunu göstərir.

Onu da qeyd edək ki, 2007-ci ildən sonra ÜDM-in sektorial konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi yenidən azalmağa başlayıb və 2013-cü il üzrə 0,237 təşkil edib. Hətta 2009-cu ildə bu indeks 0,2081-ə enib ki bu da neftin dünya bazarında qiymətinin enməsi ilə bağlı neft sektorunun ÜDM-də payının azaldığı dövrə təsadüf edir. Diqqəti çəkən başqa məqam 2006-2008-ci illərdə ölkədə neft hasilatının sürətlə artması dövründə ÜDM istehsalında konsentrasiya səviyyəsinin yüksəlməsi, neft hasilatı sabitləşdikdən sonra isə dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına investisiyanın artması ilə əlaqədar konsentrasiya səviyyəsinin 0,30-dan 0,21-ə (2009-cu ildə) düşməsidir. 2010-2013-cü illərdə Herfindal indeksi yenidən yüksəlib.

Əmək bazarının deversifikasiyası səviyyəsinin öyrənilməsi də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin formalaşması baxımından vacib hesab edilir. Əmək bazarının sektorlar üzrə konsentrasiyasını hesablamaq üçün Herfindal indeksindən istifadə edilir. 2000-2013-cü illərdə Azərbaycanın əmək bazarının strukturunda koordinal dəyişikliklər baş verməyib. Baş verən əsas dəyişikliklər kənd təsərrüfatında məşğulluğun bir az (4,1 faiz bəndi), ticarət sektorunda məşğulluğun

ÜDM-də payının 16,9%-dən 14,7%-ə düşməsi, həmçinin tikinti sektorunun məşğulluğun payının 4,1%-dən 7,2%-dək artmasıdır.

Cədvəl 2.

2000-2013-cü illərdə məşğulluğun iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturu (%)

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2013
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	41	38,7	38,5	38,3	38,2	38,1	39,4	36,9
Mədənxıarma sənayesi	1	1	1,1	1,1	1	1	1	0,9
Emal sənayesi	4,6	4,9	5	5	5	5	4,8	5
Tikinti	4,1	5,2	5,3	5,3	5,4	5,4	6,0	7,2
Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri	16,9	15,6	15,8	15,8	15,9	15,9	12,3	14,7
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	4,5	4,3	4,3	4,3	4,3	4,3	4,1	4,1
Herfindal indeksi	0,212	0,191	0,190	0,188	0,188	0,187	0,186	0,184

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2014.səh 30

Göründüyü kimi, Azərbaycanın əmək bazarının sektorlar üzrə paylanması göstəricisi qənaətbəxş sayıla bilər və 2000-2013-cü illərdə cüzi dəyişikliyə uğrayıb. Əgər 2000-ci ildə əmək bazarının sahə konsentrasiyası üzrə Herfindal indeksi 0,212 olubsa, 2013-cü ilədək 0,184-dək düşüb.

“Holland sindromu”nun qiymətləndirilməsi baxımından vacib olan amillərdən biri də xarici iqtisadi fəaliyyət şərtlərinin təhlil olunmasıdır. Belə ki, qeyd etdiyimiz kimi, “Holland sindromu”nun əsas əlamətlərindən biri - manatın möhkəmlənməsi nəticəsində ənənəvi ixrac məhsullarının ixracının azalması və ixracın birtərəfli inkişaf etməsidir.

Ixrac baxımından iqtisadiyyatın asılılıq səviyyəsini müəyyənləşdirərkən **ixracın təkmilliyi ölçüsü** (*measure of export sophistication (EXPY)*) göstəricisindən istifadə olunur. Daha yüksək məhsuldarlıq və gəlirlilik səviyyəsinə malik malları ixrac edən ölkələrin iqtisadi artım templəri daha stabil, iqtisadi rifah səviyyəsi isə daha yüksək olur. Milli gəliriyüksək olan ölkələrin “ixrac səbəti” daha təkmil hesab edilir və az gəlirli ölkələr həmin struktura nail olmağa can atır. Ölkənin ümumi ixracının zənginliyini (*sophistication*), gəlirliyini və keyfiyyətini ölçmək üçün öncə ixracın strukturunda önəmli yer tutan hər bir məhsulun assosiasiya olduğu gəlir səviyyəsi ölçülür. Bu indikator PRODY adlandırılır və aşağıdakı formulla hesablanır:

Burada:

$$x_{jk}/X_j$$

hər bir məhsulun ölkənin ümumi ixracındakı xüsusi çəkisidir;

$$= \sum_j (x_{jk}/X_j)$$

- *oxşar məhsulları ixrac edən ölkələrin ümumi ixracatının strukturunda müvafiq məhsulun xüsusi çəkirlərinin cəmidir;*
- *oxşar məhsulu ixrac edən ölkələrdə adambaşına düşən milli gəlirin (ÜDM) səviyyəsidir.*

PRODY bu və ya digər məhsulu ixrac edən ölkələrin həmin məhsulun fərdi və ölkə qrupları üzrə ixracdakı payı da nəzərə alınmaqla hesablanan adambaşına düşən ÜDM məbləğidir. Konkret əmtəəni əgər (i) yüksək gəlirli ölkələr ixrac edirsə, (ii)

həmin məhsul onu ixrac edən ölkələrin ixracının strukturunda təqribən bərabərpaylanıbsa, PRODY məbləği daha da yuxarı olur.

Ümumiyyətlə, bu indikator “müqayisəli üstünlük” əmsalının (*Revealed Comparative Advantage – RCA*) və Herfindal indeksinin (belə ki, ixracın strukturundakı malların gəlirliyini nəzərə almır) daha təkmil forması hesab olunur¹⁰¹. RCA bu və ya digər məhsulun ölkənin ixracındakı payının həmin məhsulun dünyaticarətindəki payına bölünməsi ilə hesablanır və belə hesab olunur ki, RCA-in 1-dən böyük olduğu əmtəə və xidmətlər üzrə ölkə müqayisəli üstünlüklərə (müvafiq istehsal sərəfəsi, xammal və kapitalla optimal təchizat, yerləşmə və daşınmada üstünlüklər, digər xərclərin azlığı və s.) malikdir. (22). Məsələn: 2010-cu ildə xam neftin Azərbaycanın ixracındakı payının 86%, xam neftin dünya ticarətindəki payının isə 7,98% olduğunu nəzərə alsaq, $RCA = 86 / 7.98 = 10.8$. Bu göstəriciyə əsasən, Azərbaycan xam neft üzrə müqayisəli üstünlüyə malikdir və konkret bu məhsul üzrə rəqabətliliyi yüksəkdir.

Ölkənin ümumi ixracında əsas yer tutan məhsulların hər biri üzrə PRODY ayrılıqda hesablandıqdan sonar müvafiq PRODY-lər həmin məhsulların ixracdakı payına vurularaq aşağıdakı formul üzrə cəmlənir.

$$EXPY_i = \sum_l \left(\frac{x_{il}}{X_i} \right) PRODY_l$$

EXPY göstəricisi yüksək olan ölkələrin ümumi xüsusiyyətləri onların bir qayda olaraq adambaşına yüksək ÜDM göstəricisinə malik olması, insan kapitalının yüksək inkişaf səviyyəsi və işçi qüvvəsinin sayca çox olması, dünya bazarında daha yüksək qiymətə satılan mallar ixrac etməsidir.

Cədvəl 3-də BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransının xarici ticarət üzrə statistika bazasına (*UNCTAD Handbook of Statistics; UN Comtrade*) və Dünya Bankının adambaşına düşən ÜDM göstəricilərinə (*World Bank's World Development Indicators*) əsasən hesablanmış Azərbaycan ixracının PRODY və EXPY dəyərləri, habelə müqayisəli üstünlük əmsalı verilib. Bu zaman ölkənin ixrac səbətinə 2010-cu

ildə ilk 10-u təşkil edən mallar(3-digit) götürülüb. Daha sonra BMT-nin məlumat bazasında ayrı-ayrı göstərilən bitki və heyvan mənşəli yağlar bir məhsul kimi birləşdirilərək 9 mal üzrə PRODY dəyəri və yekunda ölkə ixracı üzrə ümumi EXPYdəyəri hesablanıb. Hesablama zamanı bəzi mallar üzrə (*xam neft, neft məhsulları, təbii qaz*) 25 əsas ixracatçı seçilib, digər mallar üzrə isə əsas ixracatçıların sayı və onların dünya bazarındakı payı nəzərə alınmaqla 12-20 ölkə üzrə hesablama əməliyyatı aparılıb. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, analoji tədqiqatlar da məhz yuxarıda göstərilən mənbələr əsasında aparılır və UNCTAD statistika sistemi bəzi ixrac məlumatlarını 2009-2010-cu illərin ortalama göstəricisi şəklində təqdim etdiyindən ayrı-ayrı ölkələrin rəsmi statistik məlumatları ilə bəzi fərqlər qeydə alın bilər.

Cədvəl 3.

Azərbaycanın “ixrac səbəti”ndəki əsas məhsulların və ümumi ixracın gəlirlilik səviyyəsi (2010)

Məhsulun adı	Məhsulun kodu (SITC Revision 3)	PRODY (nominal USD)	Müqayisəli üstünlük əmsalı(RCA ≥ 1)	Məhsulun dünya ixracında payı(%)
Xam neft	333	14197	10.8	7.98
Benzin və digər neftməhsulları	334	22382	1.28	4.31
Təbii qaz	343	18091	0.6	1.51
Şəkər	061	5322	1.92	0.26
Meyvələr (təzə və quru)	057	10825	1.33	0.45
Bitki və heyvan yağları	421, 422,	431 3771	0.77	0.52

Etilen polimerləri	571	24158	0.47	0.43
Gəmi və qayıq hissələri	793	20853	0.86	1.05
Alüminium	684	23497	0.28	0.72
İxracın əhatə olunma əmsali (%-lə):			95,3	
EXPY:			\$ 13.993	

mənbə: BMT Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNCTAD) və Dünya Bankı İnkişaf İndikatorları (WBWDI)

PRODY dəyəri 10.000\$-dan az olan mallar nisbətən aşağı gəlirli, 10.000-20.000\$ arası olan mallar orta gəlirli, 20.000\$-dan yuxarı olan mallar isə yüksək gəlirli hesab olunur. Eyni zamanda, PRODY dəyəri 40.000\$-dan yuxarı olan çox yüksək gəlirli mallarda var. Məsələn, mirvari və digər çox qiymətli daşlar bu qəbildəndir. Busadalanları nəzərə alaraq demək olar ki, yuxarıdakı cədvəldən də göründüyü kimi, Azərbaycanın “ixrac səbəti”ndə həm aşağı gəlirli, həm orta gəlirli, həm də nisbətən yüksək gəlirli məhsullar var. Ancaq əsas problem ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın “ixrac səbəti”ndə başlıca yer tutan məhsullar əsas etibarilə elm və innovasiya təməlinə malik olmayan xammal və yarımfabrikatlardır.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə zərurət yaradan vəziyyət barədə təhlilləri yekunlaşdırmaq olar və qeyd olunmalıdır ki, effektiv diversifikasiya siyasətinin reallaşması üçün ilkin olaraq diversifikasiya yönümlü dövlət investisiya siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsi zəruridir.

1.2. İqtisadiyyatın şaxələnməsinin investisiya təminatı

Bütövlükdə iqtisadi inkişafda, öcümlədən ayrılıqda götürülən hər hansı sahənin inkişafında şübhəsiz ki, ən əsas rol investisiya fəallığına məxsusdur. Smit göstərirdi ki, hər hansı bir xalqın illik məhsulunun dəyəri ya işçilərin sayının artması, yaxud

məşğulların məhsuldarlığının yüksəlməsi əsasında mümkündür və «Hər iki halda əlavə kapital lazımdır» (11, 289)

Ancaq artır A.Marşall nəzəriyyəsində məsələyə bir qədər fərqli yanaşırdı və Marşall göstərirdi ki, «Kapitala iki mənada baxmaq gərəkdir: Həm onun tətbiqində əldə olunan gəlir kimi, həm də ... onun istehsalı üçün lazım olan yığım kimi» (12, 144). Yəni, Marşall istehsal faktorlarından birinin – kapitalın yaradılması üçün yığım zərurətini daha konkret müəyyənləşdirirdi : «Onun (kapitalın) istehsalı üçün insanlar ... bu günü gələcəyə qurban verməlidirlər». Marşaldan bu ideyası investisiya anlayışının sonrakı şərhləri üçün əsas nəzəri bazarlardan biri oldu və bu günkü iqtisadi fikirdə investisiya anlayışının xarakterizəsi daha dəqiqliyi ilə seçilir.

Məsələn, N.Q. Menkui investisiyanı «... gələcəkdə daha çox məhsul və əmtəə istehsal etmək üçün istifadə ediləcək məhsulların alınması» kimi izah edir. Menkui qeyd edir ki, «Makroiqtisadi nəzəriyyənin dili ilə desək, investisiya yeni kapitalın, məsələn, avadanlıq və binaların satın alınması deməkdir » (9, 570). Bea və ditlin şərhı də təxminən oxşardır və bu iqtisadçılara görə «İnvestisiyalar – müəssisəni istehsal faktorları ilə təmin etməyə və ya qiymətli kağızlar əldə etməyə yönələn kapital qoyuluşlarıdır» (18, 724).

Beləliklə,«İnvestisiyalar güncü dəyərin gələcək daha böyük dəyərlə mübadiləsidir» və məsələyə belə bir prizmadan yanaşanda iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşməsi üçün selektiv – konkret sahələri əhatə edən investisiya fəallığı ən zəruri şərtidir.(19, 7) Bu zərurət digər nəzəri baxışlarda da öz təsdiqini tapır.

Belə ki, iqtisadi nəzəriyyənin ən məşhur artım nəzəriyyələrindən biri – Xarrod – Domar modeli artımın birbaşa investisiyalardan asılılığını iddia edir:

$$\frac{\Delta Y}{Y} = \frac{S}{K}$$

Y – ÜDM həcmi; S – yığım və ya investisiya həcmi; k – kapital tutumu əmsalı (20, 80).

Bu artım modeli Keynsçi inkişaf modellərindən biri hesab edilsə də, prinsipcə, klassik nəzəriyyə ilə iqtisadi tərəqqinin əsas şərhini «qənaətçilik» hesab edən nəzəriyyə ilə eyni mövqedə dayanır.

Digər iqtisadi artım modellərində – məsələn, ÜDM həcmi $V = A \times K^{\alpha} \times L^{\beta}$ $\times I^{\lambda}$ modeli ilə müəyyən edən kobb – duqlas modelində də, R solon nəzəriyyəsində də prinsipcə investisiyaların iqtisadi artımın əsas faktorlarından biri olduğu göstərilir. Çünki, istər kapitalın həcmi artımı, istərsə də kapitalın məhsuldarlığının artımı birbaşa olaraq, investisiya prosesləri ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, dünyadan iqtisadi inkişaf təcrübələri də bu iddiaları ididaları əsasən təsdiqləyir və aşağıdakı cədvəl göstəriciləri də bunu sübut edir.

Cədvəl 4

İnvestisiya və iqtisadi inkişaf

Ölkələr	İnvestisiya həcmi orta illik artım tempi %-lə		ÜDM – in orta illik artım tempi %-lə	
	1990-2000	2000-2004	1990-2000	2000-2004
Çin	8,8	7,2	10,6	9,4
Cənubi Koreya	3,4	3,4	5,8	4,7
AFR	1,1	-2,8	1,8	0,6
Yaponiya	- 0,2	-2,6	1,3	0,9
Rusiya	-19,1	8,9	-4,7	6,1
Türkiyə	5,0	9,1	3,8	4,2
ABŞ	7,4	-1,3	3,5	2,5

Azərbaycan	42,9		49,5	-6,3		10,6
------------	------	--	------	------	--	------

Mənbə: World development indicators, Washington. P 134 – 136 table 4.1, p. 226-228. Table 4.9

Cədvəl göstəricilərindən investisiyaların artım tempi ilə ÜDM artım tempi arasında korrelyasiya əlaqələri olduğu aşkar seçilir. Məsələn, Çin və Cənubi Koreyadakı investisiyanın həcmindəki artım, həm də ÜDM-in artım templəri ilə müşayiət olunur. Ancaq eyni zamanda bir cəhət aşkarlanır. İnvestisiyaların artım və ya azalma templəri ilə ÜDM-in artım və azalma templəri tam uzlaşmır. Belə ki, ABŞ, AFR, Yaponiya kimi ölkələrdə 2000 – 2004-cü illər ərzində investisiyaların həcmində azalma müşahidə olunsada, ÜDM templərində azalma baş vermir.

Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, «... İnvestisiyalar sürətli artımın zəruri şərtidir..., ancaq kafi şərti deyil» (20, 81) Rus iqtisadçısı Kondratyev düzgün qeyd edir ki, «... iqtisadi artım və maliyyə inkişafı qarşılıqlı əlaqələri probleminin qoyuluşu neoklassik artım nəzəriyyələrinin bir sıra müddəalarına yenidən baxılması deməkdir. » (13, 9). Başqa iqtisadçıların da rəyinə görə təkcə investisiyaların həcmi iqtisadi artım dinamikasını müəyyən etmir. Rus iqtisadçıları A. Radiqin və R. Entov göstərir ki, «müasir iqtisadiyyatda maliyyə bazarları təkcə yığıcı kapitala çevirməyə və investisiyaların effektiv yerləşdirilməsinə imkan yaratmır, həm də investisiya qərarlarının qəbulu üçün böyük informasiya bazasını toplamağa və emal etməyə, investisiya layihələrinin monitorinqinə və onların səmərəliliyi üzərində nəzarətə şərait yaratmağa imkan verir» (22, 17).

Bu fikirlər və qeyd edilən digər məqamlardan aydın olan budur ki, (investisiyaların) iqtisadi tərəqqinin sürətlənməsində investisiyanın həcmi birgə investisiyaların səmərəliliyi faktoru da mühümdür. Bu cəhəti nəzərə alan Kuzik və Yakoveç qeyd edirlər ki, «İnvestisiyaların vacib funksiyası – innovasiyadır... innovasiya – investisiyaların qəlbidir» (23, 375 - 376).

Bu baxımdan ardıcıl olaraq, yeni bir sual yaranır. İnvestisiyaların səmərəliliyini necə təmin etməlidir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi əksər rəylərə görə məhz inkişaf etmiş maliyyə sistemi investisiyaların maksimal effektiv paylanmasını təmin edir. Radjan , Zinqales də göstərirlər ki, «... inkişaf etmiş maliyyə bazarlarının mövcudluğu iqtisadi inkişafın mühüm şərtidir» (24, 172).

Maliyyə sisteminin investisiyaların səmərəliliyindəki rolunun daha aydın dərki üçün yəqin ki, digər bir anlayışın – investisiya prosesi anlayışının müxtəsər təhlili məqsəduyğun olar. İqtisadçı alimlər investisiya prosesini «... investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üzrə mərhələlər, hərəkətlər və əməliyyatlar ardıcılığı...» kimi xarakterizə edirlər. (25, 35). Kovalyov investisiya prosesini iki mərhələyə – investisiya haqqında qərar qəbulu və investisiyanın reallaşması mərhələsinə ayırır (25, 35). Kondraytev investisiya prosesinin üç komponentini – kapitalların cəlbə, investisiya resurslarının bölgüsü, investisiya vəsaitlərdən istifadənin monitorinqi komponentlərini fərqləndirir. (13, 66)

Kondratevin yanaşması maliyyə sistemi və investisiyaların səmərəliliyi qarşılıqlı əlaqələrinin dərkinə imkan yaradır. Belə ki, məhz inkişaf etmiş maliyyə sistemi, məsələn, bank və ya fond bazarı sərbəst vəsaitlərin sürətli toplanmasına şərait yaradır. Maliyyə institutları və maliyyə bazarları toplanan vəsaitlərin ən effektiv – ən gəlirli sahələr üzrə optimal paylanmasını və vəsaitlərdən istifadə prosesinə ciddi nəzarəti təmin edir.

İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi məsələsi ilə investisiya – iqtisadi artım qarşılıqlı əlaqələrinə ümumiyyətlə zidd olmasa da, diversifikasiya proseslərinin reallaşdırılması bəzi özünəməxsus tədbirləri – bəzi sahələr üçün xüsusi cəlbəedici investisiya mühitinin yaradılmasını tələb edir. Bu baxımdan diversifikasiya prosesinin investisiya təminatı məsələsi əslində birbaşa investisiya mühiti ilə bağlı olur və sadəcə investisiya cəlbəediciliyi tədbirlərinin ayrı-ayrı sahələrə üstün tətbiqini tələb edir. Bu zərurətə görə investisiya mühiti probleminin ətraflı tədqiqinə ehtiyac yaranır.

Bəllidir ki,

uğurlu ilahatlar kursunun gerçəkləşməsi Azərbaycan Respublikasında biznes mühitini
nəxeyli yaxşılaşdırmağa səbə olub və 2014-

cü ildə dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının qiymətləndirmələrinə görə
Azərbaycan global rəqabət indeks göstəricisinə görə 36-cı yeri tutmuşdu.

Bu qiymətləndirmələr – «Doing Business» hesabatının müxtəlif meyarları –
biznes mühitinin vəziyyəti, ticarət qaydalarının sadələşdirilməsi, idarəetmə –
ixracəməliyyatlarının sadələşdirilməsi, tikinti üçün icarələrin verilməsi,
investorların hüquqlarının qorunması, gömrük rəsmiləşdirilməsi və s.
meyarları əsasında hazırlanır. Şübhəsiz ki,

global rəqabət qabiliyyəti indeksini artırmaq üçün ölkədə investisiya mühitini yaxşı
laşdırmağa çalışılır.

Ancaq hər bir ölkədəki investisiya mühiti budolay yollarla müəyyən edilmişdir.

İnvestisiya mühiti dərəcəyə uyğun meyarları əsasında müəyyən olunur.

İnvestisiya mühitini müəyyən edən göstəricilərdən iştirakçıların əvvəlcədən
qısqıncı, investisiya mühitinin inkişafının mahiyyətini açıqlamaqla bəhs edilir. Doğrudur,
bir çox hallarda investisiya mühitinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək göstəriciləri
lə müəyyən olunur.

Ancaq investisiya mühitinin inkişafı bütövlükdə bütün göstəricilər əsasında şərh etmək
nəzərə alınmalıdır. Çünki,

ən müxtəlif metodlarda kifayət qədər fərqlənən göstəricilərin olması universal bir zərurət
etərincə çətinləşdirir.

Bu baxımdan bir sıra nəzəri məsələləri istinad məqsədini uyğun olar.

Liçenç və Kostyuminin rəyində görə investisiya mühiti
«Ölkənin xarici investisiyaları üçün əlverişli iqtisadi və sosial, siyasi,
hüquqi və iqtisadi faktorların məcmusudur» (28, 66)

Şərhdən aydın olur ki investisiya mühitinin əsas xarici investisiya üçün əlverişli
əlbəttə ki, belə bir şərh dolğun hesab etmək olmaz. Çünki,

investisiya mühitinin dəyərləndirilməsində investorların təsnifatına əsaslanmaq düzgün deyil. Məsələn, 2004-cü ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investorlar 3,5 mld manat yönəldiblər. Qeyri-dövlət daxili investisiyaları 926,7 mld manat təşkil edib. 2010-cü ildə isə qeyri-dövlət daxili investisiyaları 1,9 mld manata, xarici investisiyaların həcmi 2 mld manata bərabər olub. Yəni, daxili qeyri-dövlət investisiyaları yetərincə yüksəlib, xarici investisiyaların həcmi isə (neft investisiyalarının hesabına) azalıb.

Bugünkü təcrübəyə yuxarıdakı şərhə görə bir ölkədə investisiya mühitini pisləşdirməyi iddia edə bilmərik. Ümumiyyətlə, investisiya mühitini təkcə xarici investorlara bağlamaq, yalnız investisiya cəlb edici liykimixarakterizə etməklə məsələyə birtərəfli yanaşma olard

1.

Bu baxımdan A.Q. Ryzanovun redaksiya ilə çap edilən lüğətdə məsələyə daha düzgün yanaşılır.

Ryzanovun lüğətində investisiya mühiti aşağıdakı kimi izah edilir:

«İnvestisiya mühiti – hər hansı bir ölkədə formalaşmış siyasi, sosial-mədəni, maliyyə-iqtisadi və hüquqi şərtlərin – sahibkarlıq infrastrukturunun keyfiyyətini, investisiya qoyuluşunun səmərəliliyini və kapital qoyuluşu zamanı mümkün risklərin səviyyəsini müəyyənləşdirən şərtlərin məcmusudur» (14, 359.) .

Bu şərhə görə investisiya mühiti əvvəlki izahdakı kimi siyasi, hüquqi, sosial – iqtisadi və. şəraitdə müəyyən olunur.

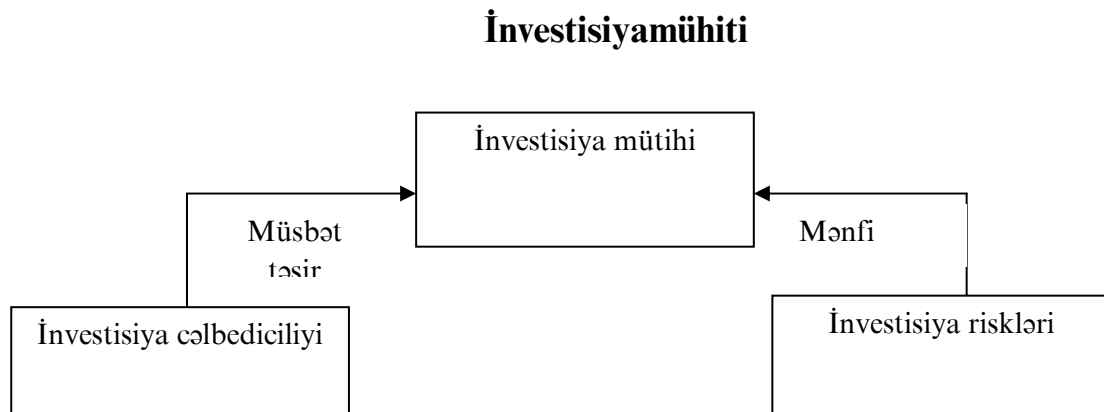
Ancak bu şərtlərin ümumi aspektlərə aydınlaşdırılmasına zərər tutulur. Yəni, sosial, iqtisadi, hüquqi və. şəraitin sahibkarlıq infrastrukturunun keyfiyyətini, səmərəlilik və risklilik səviyyəsini təsir müəyyən olunur.

Məsələyə bir qədər də dəqiq yanaşsaq, bu şərhə görə hər hansı bir ölkənin investisiya mühitini investisiya cəlb edici liyi ilə investisiya risklərinin balansını müəyyənləşdirir.

Şübhəsiz ki, investisiya cəlb edici liyinin əsasını investisiyaların effektivliyi, daha doğrusu, qoyulan vəsaitlərin gəlirlilik səviyyəsi təşkil edir.

Beləliklə, investisiya mühitinin müəyyən edəniki böyük əsas müsbət elementlə hesab edilə bilən investisiya cəlb ediciliyi, mənfi bir vektor sayıla bilən investisiya riskləridir. Sxematik olaraq, investisiya mühitini aşağıdakı kimitəsvir etməkm mümkündür.

Sxem 1.

Butəsvir dən sonra ardıcıl olaraq, investisiya olaraq, investisiya mühitini formalaşdıran mənfi və müsbət elementlərin özünün hansı amillərin əticəsində müəyyənləşməsinə aydınlaşdırmaq gərəkdir.

İqtisadi və təbii faktorlardan müsbət tərəfin investisiya cəlb ediciliyinin aşağıdakı faktorların müəyyən olunduğu göstərilir: (25, 52).

- ölkə daxili bazarın böyük potensialı;
- yüksək mənfəət norması;
- rəqabətin aşağı səviyyəsi;
- vergi sisteminin sabilliyi;
- istehsal resurslarının ucuzluğu;
- effektiv dövlət himayəsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu faktorlar əsasında hər bir ölkə və regionun investisiya cəlb ediciliyinin yalnız ən ümumi formada dəyərləndirmək olar. Daha

dəqiq dəyərləndirmələr üçün digər mühüm faktorların – məsələn, iş qüvvəsinin keyfiyyət səviyyəsi, menecmentin keyfiyyətini, pul-kredit sisteminin inkişaf səviyyəsi, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi və s.-in nəzərə alınması gərəkdir.

Ölkədə investisiya mühitini müəyyən edən digər mühüm komponentin – risklərin daha konkret aydınlaşdırılmasından öncə risk anlayışının müxtəsər şərhilə tanışlıq məqsəduyğun olar.

İqtisadi ədəbiyyatlarda risk, «İqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əlverişsiz maliyyə nəticələrinə səbəb olan hadisələrin baş verməsi ehtimalıdır» kimi şərh olunur (8, 150).

İqtisadi ədəbiyyatlarda risklərin təsnifatı da rəngarəngdir. Məsələn, Bodi və merton riskləri istehsalla, məhsul qiyməti və istehsal faktorlarının qiyməti ilə bağlı risklərə ayırırlar (29, 332).

Riskləri ümumiqtisadi, mero, mikro səviyyəli risklərə ayıran Barıqin kredit riski, faiz riski, valyuta riski, inflyasiya riski və s. fərqləndirir və investisiya riskini ayrıca bir risk növü kimi qəbul edir. (30, 168. 271),

Şübhəsiz ki, risklərin belə rəngarəng təsnifatı investisiya mühitini müəyyənləşdirmək üçün bir qədər mürəkkəblik yaradır. Buna görə də investisiya mühitini pisləşdirən ən ümumi faktorları aşkarlamaq daha məqsəduyğun olar. Bundan başqa investisiya cəlbədiciliyinin də, investisiya risklərinin də dəyərləndirilməsi baxımından bir zəruri məqama mütləq diqqət yetirilməlidir. Mütləq investisiya axınlarının iki mühüm istiqaməti üzrə real və maliyyə investisiyaları üzrə fərqlər nəzərə alınmalıdır. Məsələn, nəzərə alınmalıdır ki, əmək və ya xammal resurslarının ucuzluğu maliyyə investisiyalarının cəlbədiciliyinin yüksəlməsində heç bir əhəmiyyətli rol oynamır. Real investisiyaların cəlbi üçünə bu məsələ çox əhəmiyyətlidir.

Bu cəhətləri nəzərə alsaq, real investisiyalara maneə olan əsas amilləri aşağıdakılar hesab etmək olar:

- siyasi qeyri-stabillik;

- sosial gərginlik;
- yüksək inflyasiya;
- yüksək kredit dərəcələri;
- büdcə kəsirinin yüksək həddi;
- valyuta riskləri;
- tədiyyə balansındakı gərginlik;
- daxili və xarici borcun yüksək səviyyəsi;
- qanunvericiliyin qeyri-təkmilliyi;
- işgüzar sazişlərə düzgün riayət olunmaması;
- menecmentin keyfiyyət səviyyəsinin aşağılığı.

İnvestisiya mühitinin pisləşməsinə təsir edən müxtəlif faktorların geniş çeşidini sadalamaq mümkündür, ancaq müxtəlif xüsusi ciddi əhəmiyyətə malik olan faktorların sadalanması o qədər də zəruri deyil. Zəruri olansa təkcə investisiya mühiti anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq, investisiya mühitini müəyyən edən əsas komponentləri aşkarlamaq, investisiya cəlbediciliyi və risklərini şərtləndirən ən əsas amilləri aydınlaşdırmaq deyil. Zəruri olan həm də investisiya mühitinin hansı konseptual yanaşmalar əsasında dəyərləndirildiyini aydınlaşdırmaqdır.

Bu baxımdan tanınmış konsepsiyalardan biri C.Danninqin OLI konsepsiyasıdır. Konsepsiya investisiya cəlbediciliyini üç komponent – (Ownershipavantaqes)firma üstünlüyü, yerləşmə üstünlüyü (location avantaqes), beynəlxalq üstünlük (İnternational avantaqes) əsasında dəyərləndirməyi nəzərdə tutur. Daha doğrusu, konsepsiya hər hansı bir firmanın daxili və beynəlxalq bazardakı rəqabət üstünlüyünü, eyni zamanda bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının rəqabət üstünlüyünü investisiya cəlbediciliyinin əsas elementləri hesab edir. Daha çox xarici investisiyalar üzrə problemlərin həllinə yönələn bu konsepsiyaya görə kompaniyanın nisbi üstünlüyü halında xarici investorun birbaşa investisiya qoyuluşu strategiyasına üstünlük verməsi məqsədəuyğun deyil. Ölkə nisbi

üstünlüklərə malik olduqda isə bu strategiyaya güvənmək olar. Əslində bu konsepsiya qismən Xirş nəzəriyyəsinə əsaslanır. Belə ki, Xirş nəzəriyyəsinə görə ixracla birbaşa xarici investisiya arasında seçim bir neçə faktordan – istehsal xərcləri fərqindən, idarəetmə xərcləri fərqindən, satış xərcləri fərqindən və rəqabət üstünlüyü səviyyəsindən asılı olur. (34,p 253-270)

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi üçün konseptual əsaslar yaradan nəzəri baxışlar çox da rəngarəng və əhatəli deyil. Amma sırf praktik dəyərləndirmələr üçün müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumları, tanınmış konsaltinq kompaniyaları, tədqiqat mərkəzləri tərəfindən rəngarəng metodlar təklif olunur. Bu metodlar növbəti paragrafda daha əhatəli təhlil ediləcək və buna görə də hələlik bu barədə məlumat vermək məqsəda uyğun deyil. Ancaq başqa bir məsələyə toxunmaq gərəkdir.

Məlumdur ki, bütün dünya üzrə investisiya qoyuluşunun ən əsas istiqamətlərindən birini maliyyə investisiyaları təşkil edir. Qlobal maliyyə böhranından bir qədər öncə dünya fond birjalarındakı qiymətli kağızların kapitallaşma həcmi 37 trl dollara yaxın idi. Bu qiymətli kağızların likvidlik həcmi məcmu dünya ÜDM-nin 97 %-ni təşkil edirdi. (35,table 5.4. p 280). Bu baxımdan qiymətli kağızlara investisiyaların cəlbəediciliyini dəyərləndirmək üçün bir qədər fərqli yanaşmaya əsaslanılır. Belə ki, maliyyə investisiyalarının cəlbəediciliyini aşağıdakı faktorlara əsasında qiymətləndirmək təklif olunur:

- valyuta kursunun sabilliyi;
- iqtisadi artım dinamikası;
- valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi;
- milli bank sisteminin vəziyyəti;
- qiymətli, kağızlar bazarının likvidlik səviyyəsi;
- faiz dərəcələrinin səviyyəsi;
- kapital və dividendlərin ölkədən aparılması qaydaları;
- investisiyalardan gəlirə verginin dərəcəsi;

- investorların hüquqlarının qorunması

(25, 55).

Şübhəsiz ki, bu faktorlar hər bir ölkənin maliyyə bazarlarının vəziyyətini qiymətləndirmək baxımından çoxəhəmiyyətli və ağırlıqlıdır. Belə ki, vergi dərəcələri yaxud kapitalın sərbəst aparılma imkanı ölkə bazarına investisiya cəlbində əhəmiyyətli rol oynayır. Ancaq global maliyyə böhranı, həm də sübut etdi ki, hər bir ölkənin maliyyə bazarındakı mühit daha çoxsaylı amillər əsasında dəyərləndirilməlidir. Belə ki, ABŞ maliyyə bazarlarını öncə sadalanan faktorlar əsasında dəyərləndirərək, çox yüksək bir qiymətləndirmə aşkara çıxar doğrudan da, istər bank sisteminin inkişaf səviyyəsinə, istərsə də investor hüquqlarının qorunması və ya faiz dərəcələri və s.-ə görə ABŞ dünyada ən yüksəkdə dayanan ölkələrdən biridir. Bununla birgə, 2008 – ci il böhranı ABŞ maliyyə bazarlarına investisiya yatan daxili və xarici sərmayədarları ciddi zərər və itələşdirdi. Deməli, maliyyə investisiyaları mühitini təkcə öncə göstərilən faktorlar müəyyən etmir. Global maliyyə böhranını tədqiq edən iqtisadçıların rəyinə görə böhranın baş verməsində korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin pisləşməsi, mikrosəviyyədə «kredit rıçağının» yüksəlməsi, maliyyə sisteminin dövlət tənzimlənməsinin keyfiyyətinin aşağı düşməsi, fiktiv kapitalının həcmində artım və s. əsas rol oynayır. (16, 35-39) Fetisov çox düzgün göstərir ki, «Antiböhran siyasətinin məqsədi ÜDM-dən onlarla dəfə yüksək borclar və fiktiv kapitalla yüklənmiş iqtisadiyyat deyil, sağlam iqtisadiyyat yaratmaq olmalıdır» (16, 39).

Qeyd olunanlar əsasında iddia etmək olar ki, müasir şəraitdə – kapitalların beynəlxalq arenada sürətli axınının baş verdiyi şəraitdə maliyyə investisiyaları mühiti daha əhatəli amillər əsasında dəyərləndirilməlidir. Öncə qeyd etdiyimiz qiymətləndirmə sistemi və mövcud digər sistemlər əsasında dolğun qiymətləndirmələr aparmaq bir qədər çətindir. Məsələn, ötən əsrin sonlarından Qərbdə istifadə olunan üsullardan biri səhmdarların hüququ, kreditorların hüququ qanunverici standartlar, mühasibat uçotu standartları, qiymətli

kağızların kapitallaşma həcmnin ÜDM-ə nisbəti, bank depozitlərinin ÜDM-ə nisbəti, adambaşına ÜDM, müqavilə öhdəliklərindən imtina riski kimi meyarları əsasında qiymətləndirmə aparmaqdır. (13, 30. rəb. 1.3., 33. rəb. 1.4.) Əlbəttə ki, bu göstəricilər əsasında aparılan qiymətləndirmələr investisiya mühit haqqında müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan yaradır. Ancaq məsələnin bir qədər çətin tərəfi də var. Təklif olunan göstəricilərdən bəzilərinə – məsələn səhmdarların hüquqlarının qorunma səviyyəsini, yaxud qanunverici standartları dəyərləndirmək öz-özlüyündə asan deyil. Məsələn, XX əsrin son onilliyində milli qanunvericiliyə görə Yapon bankları hər hansı korporasiyanın 5 % səhmini əldə edə bilərdilər. AFK-də isə belə bir məhdudiyyət yox idi. ABŞ-da sığorta şirkətlərinə hər hansı kompaniyanın 2 % - ə qədər Yaponiyada 10%-ə qədər, AFR-də 20%-ə qədər səhmini əldə etməyə icarə verilirdi (13, II. pp. st 111).

Beləliklə, ciddi fərqlər mövcuddur, ancaq bu fərqlər ABŞ da qanunverici standartların yüksək, AFK-də isə aşağı olduğunu deməyə əsas vermir.

Rusiyanın «Ekspert» jurnalının təkcə maliyyə investisiyaları üçün deyil, bütövlükdə investisiya mühitini qiymətləndirmək üçün istifadə etdiyi göstəricilər dəstində də belə yayğınlıq. Bu jurnalın istifadə etdiyi göstəricilərdən biri sosial risklərin səviyyəsidir və şübhəsiz ki, bu göstəricinin də müəyyənlişməsi asan deyil.

Bu baxımdan investisiya mühitini müəyyənlişdirən kompleks bir sistemin hazırlanmasına ehtiyac var, ancaq müasir şəraitdə istifadə olunan əksər metodlar investisiya mühitini qiymətləndirməyə nisbi qənaətbəxş əsas yaradır. Bu metodlar növbəti paragrafda ətraflı araşdırılacaq.

Sonda bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Bəllidir ki, ölkələrin investisiya mühiti qiymətləndirmədə bir çox beynəlxalq reyting agentlikləri fəal rol oynayır və bu agentliklərin rəyi həm də ölkədəki investisiya fəallığına ciddi təsir göstərə bilər. Həm də bəllidir ki, bu agentliklərin əksəriyyəti ABŞ – dadır. Belə bir qütblü təmərküzləşmə bəzi hallarda bu və ya digər ölkənin investisiya mühitini qiymətləndirmədə müəyyən təhriflərə yol açır. Bu baxımdan reyting

agentliklərinin çoxşaxəli sisteminin yaradılması daha məqsədəuyğundur. Fetisvo düzgün qeyd etdi ki, «reytinq agentliklərinin mənzil-ştabı yalnız Nyu-York və ya Londonda» olmamalıdır. (16, 37.) Fetisovun rəyinə görə bu agentliklər milli çevrələrdən çıxarılmalı və beynəlxalq maliyyə qurumlarını, daha doğrusu, BVF – nun tabeliyində fəaliyyət göstərməlidirlər. Bu iqtisadçının rəyinə görə böyük auditor kompaniyalarına münasibətdə də eyni tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Bu yanaşmaları heç də yanlış hesab etmək olmaz.

XXI əsrin əvvəllərində baş verən bir sıra korporativ iflaslar auditor kompaniyalarının rəyinin bəzi hallarda real situasiyanı düzgün təsvir etmədiyi sübuta yetirdi. Məsələn çox məşhur «Artur and Anderson» audit şirkəti böyük bir korporasiyanın – «Enron»un maliyyə vəziyyətinin stabil olması barədə rəy vermişdi və bu rəydən biz sonra «Enron» müflis oldu. Minlərlə investor «Enron»un səhmlərinə yatırdığı vəsaiti itirdi. İnvestorları çaşdıran şübhəsiz ki, nüfuzlu audit şirkətinin müsbət rəyi idi.

Beləliklə, investisiya mühitinin dəyərləndirilməsinin başqa bir mühüm problemidə dəyərləndirmə prosesinin təşkili və dəyərləndirmənin icrasının düzgünlüyüdür.

1.3. İqtisadiyyatın şaxələnməsinin xarici təcrübələri

Azərbaycan iqtisadiyyatında neft sektorunun xüsusi çəkisinin yüksək olmasının törədə biləcəyi neqativ iqtisadi və sosial təzahürlərin aradan qaldırılması üçün qabaqlayıcı tədbirlərin işlənilib hazırlanması qarşıda duran vacib məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, “Holland sindromu”nun istər nəzəri- metodoloji, istərsə də praktiki məsələlərinin öyrənilməsi, onun təzahürlərinin nəzərə alınması dövrümüzün ən aktual problemlərindən biridir və bu istiqamətdə tədqiqatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilməlidir ki, təbii resurslarla zəngin olan ölkələrin bu resursların istismarından əldə etdikləri gəlirlər hesabına stabil iqtisadi inkişafın təmin edilməsi heç də asan olmur.

“Holland sindromuna” qarşı mübarizə sahəsində dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, mövcud problemin əsas həlli yollarından biri kimi - əldə edilmiş neft gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatına təsirini azaltmaq məqsədilə stabilləşdirmə fondlarının yaradılması qəbul edilib.

Bu məqsədlə yaradılan fondları təyinatından asılı olaraq 3 şərti qrupa ayırmaq olar:

1. Stabilləşdirmə fondları (Venesuela, Kolumbiya, Küveyt, Nigeriya, Norveç, Çili);
2. Gələcək nəsillər fondu (Alberta, Alyaska, Kiribati, Küveyt, Oman, Papua-Yeni Qvineya);

3. Büdcə ehtiyat fondları (Honkonq, Sinqapur, Estoniya, Car). Stabilləşdirmə fondlarının yaradılmasında məqsəd – iqtisadi tənəzzül və ya dünya xammal bazarında əlverişli şəraitin pisləşməsi ilə əlaqədar dövlət xərclərini sabitləşdirməkdən ibarətdir. Gələcək nəsillər fondları əsasən faydalı qazıntılar tükəndikdən sonra istifadə edilməsi, eləcə də faydalı qazıntıların aparıldığı ərazilərin əhəlisinə sosial ödəmələr verilməsi məqsədinə xidmət edir. Ümumiyyətlə dünya praktikasında sabitləşdirmə, həmçinin gələcək nəsil fondları, gəlirlərin azalmasını kompensasiya etmək və dövlət büdcəsinin yaşayış üçün vacib olan problemlərinin sabitləşdirilməsi, bir sıra hallarda isə dövlət xərclərinin artımının, o cümlədən faydalı qazıntıların hasil edildiyi regionların xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilir. Sonuncu növ sabitləşdirmə fondu dövlət büdcəsinin profisit siyasətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

Qeyd edilməlidir ki, “Holland sindromu” ilə mübarizə sahəsində digər mühüm bir tədbir - təbii resursların ixracından əldə edilən gəlirlərdən səmərəli şəkildə istifadə

etməklə ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiya edilməsi təşkil edir. Bu istiqamətdə Norveç, İndoneziya, Malayziya, BƏƏ təcrübələrini xüsusilə vurğulanır. Belə ki, bu ölkələr malik olduqları təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edərək iqtisadiyyatlarını uğurla diversifikasiya edə bilmişlər.

İqtisadiyyatın şaxələnməsinin xarici təcrübələri üçün ən xarakterik cəhət təbii resursların satışından əldə olunan vəsaitlərin istifadəsi ilə bağlıdır. Bu təcrübələrin içərisindən öz effektivliyi ilə ən çox fərqlənən Norveç təcrübəsidir və buna görə də araşdırmalar bu təcrübənin təhlilinə yönələcək.

Neft gəlirlərinin idarə olunmasında tətbiqolunan modellər çoxdur. Ümumiyyətlə, hər bir neft hasilatçısı ölkənin öz neft gəlirləri üzərində yeritdiyi siyasət həmin ölkənin gəlirlərin idarə olunmasındakı modelini formalaşdırır. Hər dövlət öz iqtisadi və siyasi istiqamətlərinə görə bu gəlirlərdən istifadə edir və ya gələcək nəsillər üçün saxlayır. Norveç krallığı, 1969-cu ildə Şimal dənizində Ekofiskn neft yatağının kəşfi ilə yeni bir eraya - ölkənin neft erasına qədəm qoydu [1, 14]. Ölkə neft gəlirləri üzərində yeritdiyi uğurlu siyasəti nəticəsində digər neft hasilatçısı olan ölkələrin diqqətlə öyrəndikləri və öz ölkələrində tətbiqinə çalışdıqları Norveç modelini yaratdı. Hazırda Norveç modeli neft gəlirlərinin idarə olunmasında ən uğurlu model sayılır. Bilindiyi kimi Azərbaycan da neft hasilatçısı olan ölkələr arasında yer almaqdadır. Ölkədə neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etmə istiqamətində bir çox addımlar atılmışdır. Bununla birlikdə neft gəlirlərinin effektiv idarə olunması məsələsi prioritet sahələrdən biri kimi aktuallığını qorumaqdadır. Buna görə də bu sahədə uğur qazanmış Norveç modelini öyrənmək, modelin uğurlu olmasının səbəblərini ortaya qoymaq və bir sıra məsələlərdə modeldən faydalanmaq əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Norveçin neft erası 1969-cu ildə, Şimal dənizində Ekofiskn neft yatağının kəşfi ilə başladı. Məhz bu tarixdən sonra ölkə öz neft potensialı və istehsalı, həmçinin neft ixracatı sahəsində dünyanın aparıcı dövlətlərinin siyahısına düşdü. Bu gün

Norveçdünyanın 5-ci ən nəhəng neft ixracatçısı,10-cu ən nəhəng neft istehsalçısı və 7-ci böyük qaz tədarükçüsü ölkə kimi ad qazanmışdır [31, 14]. Norveç modelini araşdırmazdan öncə, bu ölkənin neft kəşf edilməmişdən əvvəl yəni 1969-cu ilə qədər sahib olduğu iqtisadi vəziyyəti analiz etmək lazımdır. Çünki, bu analizdən sonra Norveçin o zamankı və hal hazırdakı iqtisadi vəziyyətini müqayisəli olaraq təhlil etmək və modelin uğuru haqqında rəy söyləməyə imkan verəcəkdir. Həmçinin, bu müqayisə Norveçin Holland Sindromunun simptomlarına sahib olub olmadığı haqqında da fikir verəcəkdir. 1964-1969-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatında davamlı iqtisadi artım müşahidə olunmuş, artım tempi 7.26 -9.91% aralığında olmuşdur. 1967-ci ildə ən yüksək səviyyəyə çatan iqtisadi artım tempinin sürəti sonrakı illərdə azalmağa başlamış, 1968 və 1969-cu illərdə müvafiq olaraq 7.46 və 7.26 rəqəmləri qeydə alınmışdır. İqtisadi dəyərləndirmədə əsas götürülən göstəricilərdən biri də ölkənin sahib olduğu tədiyyə balansıdır. Neftərsə başlamamışdan öncə ölkənin tədiyyə balansı müsbət saldoya sahib olmuşdur. Doğrudur, xarici ticarət balansında 1964-1967-ci illərdə mənfi saldo müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, sərmayə hərəkətlərində balans bu illərdə müsbət olmuşdur. 1968-1969-cu illərdə vəziyyət bir qədər dəyişsə də, son nəticə yenə eyni qalmışdır. Bu illərdə xarici ticarət balansı müsbət, sərmayə hərəkətləri balansı mənfi saldoya sahib olmuşdur. Amma yenə də son nəticədə ümumilikdə 1964-1969-cu illərdə tədiyyə balansında müsbət saldo qeydə alınmışdır.

Fondun sahib olduğu vəsaitlər Norges Bankda (Norveç Krallığı Mərkəz Bankı), xüsusi hesabda, kron (Norveç milli valyutası) depozit hesabı şəklində yerləşdirilir. Norges Bank bu vəsaitləri öz adından müxtəlif maliyyə alətləri, qiymətli kağızlar və nəğd depozitlər şəklində, əsasən xarici valyutada xarici ölkələrdə yerləşdirir [11]. Fond vəsaitlərinin yerləşdirilməsində olduqca yüksək diversifikasiya yoluna gedilir və mümkün risklər minimuma endirilir. Vəsaitlərin yerləşdirilmə forması, qaydaları və hüquqi bazası Dövlət Pensiya Fondu Global aktı (Government Pension Fund Global

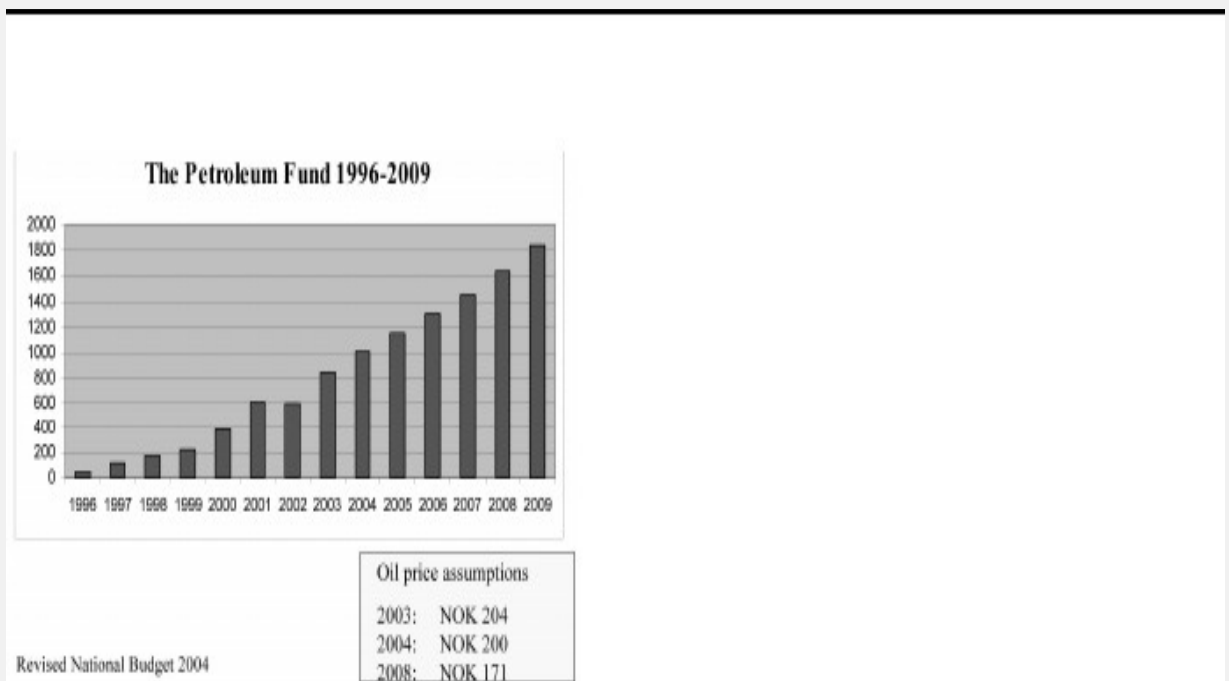
act) ilə müəyyən olunmuşdur. Əsasməqsəd bu qaydaqanunlar çərçivəsində, Fond vəsaitlərinin xarici valyutada yerləşdirilməsindən ən maksimum qazancı ən minimum risk almaqla əldə etməkdir. Vəsaitlərin yerləşdirilməsi və idarə olunmasından əldə olunan net gəlir hər il dekabr ayının 31-də fondun Mərkəz Bankdakı krondepozit hesabına əlavə olunur.

Neft gəlirlərinin idarə olunmasında Norveç modelinin uğurlu bir model olaraq qəbul edilməsi şübhəsiz Norveç Dövlət Pensiya Fondunun (keçmiş Dövlət Neft Fondu) uğurlu fəaliyyəti nəticəsində olmuşdur. Fond dövlət tərəfindən idarə olunan fondlar arasında Avropada ən nəhəngdir. Dünya sıralamasında isə sadəcə Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin fondundan geri qalır. Ümumiyyətlə Neft gəlirlərinin idarə olunmasında Norveç modelini araşdırarkən bir sualın cavabını bilmək çox vacibdir: bu ölkədə gəlirlərin toplanması və idarə olunmasının dayandığı qanunverici baza necədir?

Norveç qanunvericiliyində bununla bağlı əsas götürülən qanun yaxın tarixdə qəbul olunan Dövlət Pensiya Fondu Qlobal aktıdır (The Government Pension Fund Global, 21 dekabr 2005-ci il, №123). Fondun məqsədləri, idarəetmə qaydaları, fəaliyyəti, investisiya strategiyası bir sözlə hər şey bu akt əsasında götürülərək müəyyən edilir və həyata keçirilir. Akta əsasən Fondun əsas məqsədi mərkəzi hökumətin maliyyə ehtiyatlarını qoruyub saxlamaq, uzun müddətdə dövlət neft gəlirlərinin istifadəsi imkanı yaratmaq və pensiya xərclərini maliyyələşdirməkdir. Gəlirlərin idarə olunması sistemi elə qurulmalıdır ki, həm indiki, həm də gələcək nəsil neft gəlirlərindən yararlanma imkanına sahib olsun [7]. Fond maliyyə nazirliyinin mülkiyyətindədir. Bununla belə fondun ehtiyatları Mərkəzi Bankda açılan hesabda toplanılır və vəsaitlərin idarəsi Mərkəzi Bankın nəzarətində aparılır.

Norveç, dünyanın ən böyük neft ixracatçılarından biri kimi neft hasilatından əldə etdiyi sərvəti 30 iyun 2008-ci ilə görə 2104 milyard NOK (415 milyard \$) və ya hər Norveçliyə 75000 \$ 42 müxtəlif bazarda, 31 ölkə valyutasında yerləşdirmişdir [8]. Norveç Pensiya Fondunu dünyanın digər fondlarından fərqləndirən əsas

xüsusiyyətinin strategiyası və investisiyalarla bağlı cəmiyyətə qarşı şəffaflığıdır. İldə 4 dəfə, rüblük olaraq Fondun nəticələri və üzləşdiyi risklər haqqında hesabat verilir. Həmçinin Fondun, vəsaitlərinin bir hissəsini yerləşdirməklə müəyyən qismdə səhm sahibi olduğu dünyanın 3500 şirkətindən əldə etdiyi gəlirlər də hesabatda detalları ilə təqdim edilir. Hansı ki, əksər hallarda Fondun şirkətlərdəki səhm payı ümumi səhmlərin 1%-dən az olur. Fond menecerləri davamlı olaraq parlament və jurnalistlərlə görüşür. Norveç təcrübəsinin digər fond və dövlətlərin marağını cəlb etməsindəki əsas səbəb Fondun cəmiyyətə açıq şəkildə əməliyyatlar aparmasıyla birlikdə, fond vəsaitlərinin idarə olunmasından əldə etdiyi qazandır. Fond ötən il vəsaitlərin idarə olunmasından 7.9%, keçən onillik ərzində isə ortalama olaraq illik 6.5% gəlir əldə etmişdir [9]. Bu gəlirdən inflyasiya, xərclər və idarəetmə ödənişləri çıxarılsa ortalama illik gəlir 4.6% nisbətindədir.

25 aprel 2010 - cuil tarixinə istinadən dövlət Statoilin 67% səhmlərinə sahibdir [5]. Bununla da Statoilin bir mülkiyyətçisi kimi dövlət gəlir payları əldə edir, hansı ki, dövlətin neft gəlirlərinin bir hissəsini ifadə edir.

Bu gəlir tipi vergilər, icarələr, Statoildan gəlir paylarına əlavə olaraq dövlət gəlirlərinin önəmli qaynaqlarından biridir. SDFİ (the State's Direct Financial Interest SDFI) dövlətin bir sıra neft və qazyataqlarında, boru kəmərləri və dəniz fəaliyyətlərində mülkiyyətindən qaynaqlanır. İstehsal lisenziyaları verilərkən hökumət öz payını götürür və dövlətin pay nisbəti yataqdanyatağa dəyişir. Bir neçə mülkiyyətçidən biri kimi dövlətin investisiya və xərclərdəki payını maliyyələşdirir və istehsal müqaviləsinə müvafiq nisbətdə gəlirdən pay əldə edir. SDFİ 1985-ci il yanvarın 1-də yaradılmışdır. SDFİ razılaşmaları ifadə edir ki, dövlət sahib olduğu ərazidə yaradılacaq dəyərin hansı nisbətinin dövlətə veriləcəyini müəyyənləşdirə bilər. Nisbətən az gəlirli hesab edilən istehsal lisenziyalarında dövlət öz payını az götürə, hətta öz payından imtina edə bilər. Əks şərtlərdə, yəni, gəlirlilik yüksək gözlənilərsə dövlət payını yüksək müəyyənləşdirə bilər.

Norveç Mərkəz bankı Norges Bank tərəfindən fond vəsaitləri effektiv formada idarə edilmişdir: Cüzi risk və bunun qarşılığında kifayət qədər yüksək mənfəət [6]. Norges Bank buuguru effektiv gəlir idarəetmə mexanizmi ilə əldə etmişdir. Bəs bu mexanizm necədir və necə işləyir? Yuxarıda da qeyd etmişdik ki, neft vəsaitləri ilə bağlı atılan hər bir addım Dövlət Pensiya Fondu Qlobal aktına müvafiq olaraq atılır. Vəsaitlərin necə yerləşdiriləcəyi bu aktta müəyyən olunmuşdur. Akta əsasən fond vəsaitləri aşağıdakı nisbətdə yerləşdirilməlidir [6]:

Sabit gəlirli rəsmi istiqrazlara (Bonds) 30-50%

• paylı kağızlara (Equity) 50-70%

Həmçinin, sabit gəlirli rəsmi sənədlərə yerləşdirilən vəsait də zonalar üzrə aşağıdakı nisbətdə yerləşdirilməlidir:

- Avropa 50-70%
- Amerikavə Afrika 25-45%
- Asiyavə Okeaniya 0-15%

Paylı kağızlarda da vəsaitlərin yerləşdirilməsi qanunla, aşağıdakı regionlar üzrə, aşağıda göstərilən nisbətdə aparılmalıdır:

- Avropa 40-60%
- Amerika və Afrika 25-45%
- Asiya və Okeaniya 5-25%

Ən heyətləndirici fakt isə, fond vəsaitlərinin yerləşdirildiyi rəsmi qurumlar və şirkətlərin say çoxluğudur. Fond vəsaitləridünya üzərində, 3500dən çox şirkətin səhmlərində və digər rəsmi sənədlərdəyerləşdirilmişdir. Maraqlıdır ki, Fond hərşirkətin ən çoxu 1% səhmlərinə sahibdir.Əgər, qəflətən hər hansı bir şirkət iflasedərsə fondun zərəri çox cüzi olacaq. Gəlirəldə etdiyi hallarda isə əldə edilən gəlirdənpay alacaq. Məhz bu səbəbdəndir ki, NorgesBankın hazırladığı hesabatda risk olduqcacüzi olaraq göstərilmişdir. Daha doğrusu, bu cür yerləşdirməyə baxılarkən demək olarki, Fond vəsaitlərinin idarə olunmasındaheç bir risk amili yoxdur. Çünki, hətta birdənbirə 10 və ya daha çox şirkət iflasetə belə, fond iflas nəticəsində üzləşdiyizərəri digər şirkətlərdən aldığı qazanclaəvəz edəcək və istənilən halda ili mənfəətlə başa vuracaqdır.Fondun gəlir idarəetmə fəaliyyətində digərmaraqlı fakt isə hər ilin sonunda gəlirlərlə bağlı ictimaiyyətə verdiyi hesabat formasıdır. Belə ki, 3500-dən çox şirkət və qurumlardan əldə olunan gəlir miqdarı, hər şirkətüzrə ayrıayrı olmaqla, tam təfəsilatı ilə hesabatda göstərilir.

Norveç dövlətinin naliyyətlərində qeyri-neft amillərinin təsiri əhəmiyyətli olsa da, bu uğurda neftin rolu danılmazdır. Bu günadı çəkilən ölkə dünya rifah sıralamasındailk yerləri bölüşür. Dünyada neft zəngini bəzi ölkələr vardır ki, əhalisinin böyük birqismi hələ də yoxsulluq içindədir. İqtisadiyyatı ciddi ölçüdə neftdən asılıdır və

tə bəqələşmə ifrat dərəcədədir. Norveçdə isə iqtisadiyyat, xüsusən ixracat neftdən asılı olsa da, bu hal iqtisadi problemlərlə müşahidə olunmur. Ölkə güclü insan kapitalına sahibdir və orta təbəqə üstünlük təşkil edir. Norveç uğurunun səbəbləri ümumi olaraq belə sıralamaq olar:

1) Norveç bu sahənin qanunverici bazasını yaratdı və hər şey bu qanuna istinadən edildi.

2) Əsas investisiyanı insan kapitalının inkişafına yönəltdi.

3) Neft istehsalı zamanı şəffaflığı təmin etdi, korrupsiyaya imkan verilmədi.

4) Neft gəlirlərinin yığılması və istifadəsində peşakarlıq nümayiş etdirdi.

5) Neft gəlirləri ilə dövlət büdcəsini biri birindən ayırdı. Neftlə bağlı bütün gəlirlər neft fondunda toplanıldı, qeyri-neft büdcəsi hazırlandı, büdcə kəsiri varsa neft vəsaitlərindən istifadə edildi. Heç bir xarici borclanmaya gedilmədi.

6) Neft gəlirləri olduqca cüzi risklə idarə edildi.

7) Neft gəlirlərinin idarə edilməsi prosesində tam şəffaflıq təmin edildi.

1905-ci ildə, ölkənin tam müstəqilliyini əldə etdiyi zamanlarda məktəbli norveçlilərə, Norveçin Avropanın ən yoxsul ölkəsi olduğu aşılır. Amma, bu əsl həqiqəti əksətdirmir. Belə ki, Finlandiya və İslandiya o zaman Norveçdən daha yoxsuldu. 100 il keçdikdən sonra 5 ölkə (Danimarka, Finlandiya, İslandiya, İsveç və Norveç) yüksək yaşayış standartlarına sahibdir və ən yüksək göstərici Norveçə məxsusdur. Belə ki, 2005-ci il göstəricilərinə görə Danimarka, Finlandiya, İslandiya və İsveçdə adambaşına ÜDM 32000-35000\$, Norveçdə isə 42000\$ qeydə alınmışdır. Norveç bu uğuru necə əldə etdi? İlk olaraq ölkə əhalisinin bir çoxu ölkələrinin uğurunun səbəbi kimi təbii resurslarına ağac materialları, su enerjisi, neft və təbii qaz zənginliyinə bağlayır. Bu inancın tam doğru olub olmamasında şübhələr vardır. İslandiya Universitetinin professoru Thorvaldur Gylfason məqalələrinin birində yazır: “Mənim şübhələrim var. 1900-cü illərdə Finlandiya və İslandiyanın adambaşına ÜDM-si Danimarka və İsveçin adambaşına gəlirlərinin yarısına bərabər idi. O vaxtdan bəri Finlandiya və İslandiya təbii

resurslarsız(baxmayaraq ki, Finlandiyanın ağac materialları, İslandiyanın zəngin balıq resursları vardı) inkişaf əldə etdilər. İslandiyanın balıq resurslarından yararlanması tələb olunan təhsil və texnologiyanın əldə edilməsindən sonra mümkün oldu. Daha bir nümunə İrlandiya və Birləşmiş Krallıq nümunəsidir. 1900-cü illərdə İrlandiyalılar əhəmiyyətli dərəcədə aşağı yaşayış standartlarına sahib olsalar da, hazırda İrlandiyanın adambaşına ÜDM-si Birləşmiş Krallığı geridə buraxmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki xalq yararlı torpaq sahəsi xaricciddi ölçüdə hər hansı təbii resursa malik deyildi. Görünən budur ki, Norveç təbii resursları olmasa belə İrlandiya misalında olduğu kimi yüksək rifah səviyyəsini ədlə edəcəkdi. Necə ki, Danimarka, Finlandiya, İslandiya və İsveç 1900-cü ildəki çox aşağı səviyyədən 2000-ci ildə yüksək səviyyəli yaşayış standartlarına sahib olmağı bacardı. Burada əsas həlledici amilin insan faktoru olduğu unudulmamalıdır. Baxmayaraq ki, Norveç təbii resurslara sahib idi və bu inkişaf bilikli əmək potensialı sayəsində mümkün ola bilmişdi. İnsan kapitalı ehtiyatı Norveçin iqtisadi yüksəlişinin arxasında duran əsas güc idi. Təbii resurslar ikinci dərəcəli amillər arasındadır. Təcrübə göstərir ki, insan kapitalı təbii resurslarsız yaşayış standartlarını yüksəldə bilər (Yaponiya və Sinqapurda olduğu kimi). Digər tərəfdən, bilikli insan kapitalına sahib olmadan təbii resurslar inkişafa çox az təsir göstərir və ya daha da pisləşdirir (Konqo misalı)” 32]. Təbii ki, çox böyük neft zənginliyi nəticəsində Norveçdə də holland sindromunun simptomları müşahidə olunur: 1 Neftqaz Norveçin əsas ixracatı olmuş, qeyri-neft ixracat malları əhəmiyyətli ölçüdə azalmışdır.

Norveç yüksək texnologiya istehsal edən beynəlmiləl şirkətlərə sahib olma çatışmamazlığı ilə üz-üzədir. Norveçin neft gəlirlərinin idarə olunmasındakı diqqətli davranışı və əldə etdiyi uğurdünya üzərində digər təbii ehtiyatlarla zəngin olan ölkələrin marağını cəlb etmişdir. Ümumiyyətlə Norveç modelinin bir neçə əsas xüsusiyyəti vardır:

1. Neft istehsalına başlanan dövrdən neftqaz ehtiyatları Norveç qanunları ilə ümumxalq mülkiyyəti elan olunmuş, bunun vasitəsilə də ölkə vətəndaşlarının ehtiyatları üzərində qanuni hüquqları yaradılmışdır.

2. Bu qanun bazasında hökumət illər boyunca sahib olunan resursların əhəmiyyətli qismini istismar edərək neft gəlirlərinin neft fondunda toplamışdır. Əlavə olaraq, hökumət cari maliyyə ehtiyacını ödəmək üçün ümumi ehtiyatın sadəcə az bir qismini istifadə etmə yolunu seçmişdir.

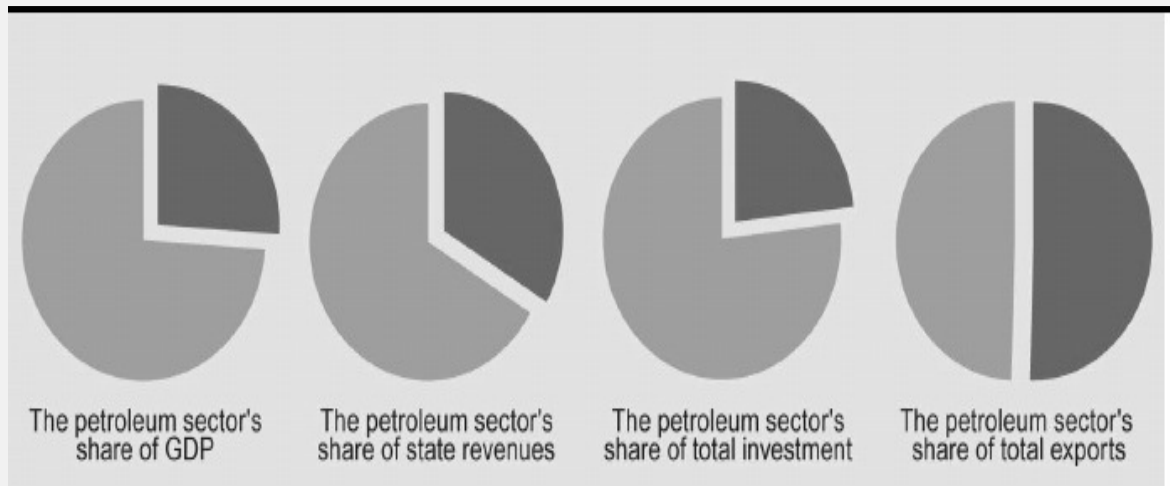
3. Neft-qaz tədqiqatları və gəlirlərin istifadəsi üzərində nəzarət mexanizması qurulmuş və bu siyasət həm bugünkü, həm də gələcək nəsillərin bu gəlirlərdən faydalanması məqsədini güdmüşdür. Neft hasilatının başlandığı ilk illərdən bütün siyasət partiyalarının bölüşdüyü bir fikir vardı: Norveç iqtisadiyyatı artan neft gəlirlərinin mənfi təsirlərindən (həddən artıq isinmə, lazımsız xərclər) qorunmalıdır. 4. Mərkəz bankı (Norges Bank) maliyyə nazirliyi adından, müstəqil olaraq Dövlət Pensiya Fondunun (keçmiş Dövlət Neft Fondu) vəsaitlərini idarə edir. Bu siyasi hökumətlə fond arasında məsafəni qoruyur. Fond qeyri-neft sahəsində formalaşan büdcə kəsirini maliyyələşdirir və siyasətə uyğun olaraq heç bir dövlət borclanması başvermir. Bunun nəticəsidir ki, Norveçin xarici borcu yoxdur [13].

Bununla belə, neft Norveç iqtisadiyyatında hələ də aparıcı rola sahibdir. Bu sektor hələ də həm ÜDM-də, dövlət gəlirlərində, iqtisadiyyata qoyulan investisiyalarda, həm də ölkənin ixracatında kifayət qədər ciddi pay sahibidir [3]. Bunu şəkil 1-dən daha aydın şəkildə görmək olar. Nəticə olaraq yuxarıda işləyiş mexanizmi ümumi şəkildə ələ alınan Norveç modelindən neft-qaz ehtiyatları ilə zəngin olan Azərbaycanın da alacağı bir sıra nümunələr vardır. Xüsusilə ölkədə hədəf olaraq təsbit edilən davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunması, xalqın rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial-iqtisadi reformların həyata keçirilməsi neft-qaz gəlirlərinin səmərəli istifadəsindən birbaşa asılıdır. Bu istiqamətdə indiyə qədər atılan uğurlu addımların davam etməsi, ölkənin dünya təcrübəsindən faydalanaraq və ölkə daxili

reallıqlarıdiqqətə alaraq təcrübədən keçmiş, gəlirlərin idarə edilməsi istiqamətində uğurlu modelləri öyrənməsi və tətbiq etməsiylə dahayüksək nəticələr əldə edilməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu cəhətdən əldə ediləcək nailiyyətlərin, Norveç Modelində də əhəmiyyətli yeri olan insan kapitalına yönəldiləcəkinvestisiyalardan asılı olacağı unudulmamalıdır.

Şəkil 2

Neft sektorunun iqtisadiyyatda rolu (Norveç)

Eyni zamanda, aparılmış təhlillər onu deməyə əsas verir ki, zəngin təbii ehtiyatlara malik ölkələrdə iqtisadi artım tempi bir qayda olaraq, ehtiyatları məhdud olan ölkələrlə müqayisədə aşağı səviyyədə olur. Təbii resurslarla zəngin, lakin bu sərvətlərdən səmərəli şəkildə istifadə edib, iqtisadiyyatlarını lazımi səviyyədə inkişaf etdirə bilməyən ölkələrə - Hollandiya, Meksika, Nigeriya, Venesuela, İran, Əlcəzair, Trinidad və Tobago, Kot-d-İvuar və s. aid edirlər.

Fəsil 2. Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunun inkişafının müasir vəziyyəti

2.1. Qeyri-neft sənayesinin müasir inkişafının qiymətləndirilməsi

Sənayenin inkişaf səviyyəsi istənilən ölkənin stabil iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin mühüm amillərindən biridir. Çünki sənaye iqtisadiyyatın mürəkkəb sahəsi kimi, cəmiyyətin müxtəli tərəflərinin inkişafını tələb edir və bu inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq da onun rəqabət qabiliyyəti formalaşır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri sənayedir. 2008-ci ildə sənaye sahəsinin ümumi daxili məhsulda payı 57,4 faizə, ölkə iqtisadiyyatında əsas fondların ümumi həcmində payı isə 59,5 faizə bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, sənayenin milli iqtisadiyyatda rolu böyükdür və bu sahədə əsas fondların mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Bazar münasibətlərinə keçidin ilk dövrlərində Azərbaycan iqtisadiyyatında ciddi geriləmələrlə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə ümumi daxili məhsul 1990-cı ilə nisbətən təqribən 2,4 dəfə, sənaye məhsulu təqribən 3,5 dəfə, mizdlə işləyənlərin sayı 1,5 dəfə azalmışdır. Belə hal keçid dövründə yaranan problemlərlə, Azərbaycanın müharibə şəraitində olması, ölkədə mövcud qeyri-sabitlik və s. amillərin təsiri hesabına yaranmışdır.

Cədvəl 5

Sənaye məhsulunun ümumi həcmi indeks

(1990=100)

İllər	Bütün sənaye	Hasilat sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz və su təchizatı
-------	--------------	---------------------	------------------	---

1991	91	97	90	99
1992	63	84	61	81
1993	51	78	49	77
1994	38	72	35	68
1995	30	53	28	64
1996	28	52	25	67
1997	28	52	25	63
1998	29	64	22	66
1999	30	77	20	67
2000	32	78	23	69
2001	34	82	24	69
2002	35	84	25	72
2003	37	86	31	84
2004	39	88	34	86
2005	52	124	38	90
2006	71	180	41	98
2007	88	232	44	91
2008	93	244	47	98

Mənbə: 2006 və 2008-ci illərdə çap olunmuş “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” və 2009-cu ildə “Azərbaycan rəqəmlərdə” statistik məcmuələri əsasında tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ölkədə artıq 1996-cı ildə sənaye məhsulu 1990-cı ilə nisbətən təqribən 3,5 dəfə azalmışdır. Belə kəskin azalma

əsasən emal dərinliyi yüksək olan və satışı xarici bazarlardan asılı olaraq emal sənayesi məhsullarının istehsalının həcmnin aşağı düşməsi və ya istehsalının dayanması hesabına baş vermişdir.

Sənaye istehsalında 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq davam edən tənəzzül 1996-cı ildə dayandırılmış və 1997-cı ildən isə sənayenin inkişafı təmin edilmişdir. Ölkədə sənayenin inkişafına təsir göstərən əsas amil 1994-cü ildən dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə neft hasilatı üzrə müqavilələrin bağlanması olmuşdur. 1994-cü ildə xarici neft şirkətləri ilə «Əsrin kontraktı» imzalandıqdan sonra həmin kontrakt çərçivəsində aparılan işlər nəticəsində 1997-ci ildə ilk neft hasil olunmuş və 1999-cu ildən etibarən mənfəət nefti ixrac olunmağa başlanmışdır. Neft kontraktlarının bağlanması nəticəsində 2008-cı ildə xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi sahəsində istehsalın artımı 1995-ci ilə nisbətən 4,5 dəfəyə bərabər olmuşdur. Bu sahənin inkişafı sənayenin digər sahələrində də iqtisadi artım meyllərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, emal sənayesinin əksər sahələrinin inkişafı əsasən yerli bazar və ya neft xammalının emalı hesabına baş vermişdir. Belə ki, digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı (əsasən tikinti materialları), avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı, sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı sahələrində kəskin artımı daxili bazar hesabına baş vermişdir. Ölkədə material xərçələrində idxal xammal və materiallarının üstünlük təşkil etdiyi və satış bazarları xarici bazarlar olan istehsallarda kəskin şəkildə azalma baş vermişdir. Belə azalma rezin və plastmas məmulatların istehsalı və maşınqayırma sahələrində əhəmiyyətli şəkildə olmuşdur. Bununla belə, “Azəraluminium” ASC-də, “Azərboru” ASC-də istehsalın bərpa edilməsi, “Bakı Steel company” müəssisəsinin istifadəyə verilməsi metalurgiya və hazır metal məmulatlarının istehsalı sahələrində 1995-2008-ci illər ərzində istehsalın artmasına səbəb olmuşdur.

Bununla belə, son illərdə ölkədə sənaye məhsulunun artım tempi yüksək olsa da, 1990-cı il səviyyəsinə çatmamışdır. Belə ki, 2008-ci ildə sənaye məhsulunun

həcmi 1990-cı il səviyyəsinin 93 faizinə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə hasilat sənayesində artım 2,4 dəfə olduğu halda, emal sənayesi məhsulunun həcmi 2,1 dəfə azalmışdır.

Son illərdə vəziyyətin tam radikal yaxşılaşdığını iddia etmək olmaz və aşağıdakı cədvəl də bu cəhəti təsdiqləyir.

Cədvəl 6

Sənayeməhsulunun ümumi həcmi indeksini
(əvvəlki ilə nisbətən %-lə)

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	133,5	102,6	95	97,7	101,8
Mədən sənayesi	141,5	101,2	91,6	95,8	100,7
Emal sənayesi	116,0	109,4	107,1	105,4	105,8
Kimya sənayesi	101,9	134,6	122,4	81,3	119,5
Tikinti materialları sənayesi	126,2	90,9	103,9	116,8	121,0

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə-2014

Neft hasilatı sahəsinə xarici investisiyanın cəlb olunması və bu sahədə istehsalın artımı sənayenin sahə strukturunda bu sahənin payının artmasına gətirib çı-

xarmışdır. Yanacaq-energetika sahələrinin sənaye məhsulunun ümumi həcmində xüsusi çəkisi 1990-cı ildə 15,8 faizdən 2008-ci ildə 91,4 faizə qədər artmışdır. Xüsusilə, bu dövürdə elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən maşınqayırma və kimya sahələrində məhsul istehsalı kəskin şəkildə azalmışdır. Belə ki, 2008-cı ildə kimya sənayesində istehsal həcmi 1990-cı ilə nisbətən təqribən 3,2 dəfə, rezin və plastmas məmulatların istehsalı 20,1 dəfə, maşın və avadanlıqların istehsalı təqribən 3,8 dəfə, radio, televiziya və rabitə cihazlarının istehsalı 9,1 dəfə, elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı 1,9 dəfə azalmışdır. Nəticədə, 2008-ci ildə yanacaq-energetika sahəsinin ölkə ixracında payı təqribən 1991-ci ilə nisbətən 7,8 dəfə artaraq 97,1 faizə bərabər olmuşdur.

Cədvəl 7

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının strukturu*

(ümumi yekuna görə, faizlə)

	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2013
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi	4,8	19,4	53,4	57,2	67,3	72,1	75,8	78,4	-	-
Mədəncıxarma sənayesinin digər sahələri	0,5	0,14	0,1	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	74,1	74,0
İçkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	24,6	10,4	2,6	4,5	3,2	2,4	2,4	2,2	7,4	7,7
Tütün məmulatlarının istehsalı	3,2	0,4	0,5	0,4	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,4
Toxuculuq sənayesi	14,0	8,4	0,9	0,4	0,5	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1
Geyim istehsalı, xəzin bəzədilməsi və rənglənməsi	3,8	0,7	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,11	0,1
Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	1,8	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05		

									0,1	0,1
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdan məmulatların və tıxacın istehsalı	0,9	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05	0,03	0,01
Nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti, məlumatların yazılmış daşıyıcılarının çoxaldılması	0,2	0,1	0,2	0,4	0,3	0,2	0,14	0,16	0,12	0,1
Neftayırma məhsullarının istehsalı	6,9	26,8	18,4	13,8	10,0	12,5	9,8	8,3	6,9	6,2
Kimya sənayesi	5,3	3,0	3,4	3,5	2,4	1,3	1,0	0,8	0,5	0,6
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	1,5	2,6	0,1	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı	3,2	1,6	0,8	1,9	1,6	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2
Metallurgiya sənayesi	3,7	1,2	0,1	3,7	3,9	2,4	1,3	1,2	1,0	0,9
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	1,2	0,3	0,3	1,0	0,7	0,4	0,6	0,6	0,5	0,3
Maşın və avadanlıqların istehsalı	9,0	2,2	1,1	0,9	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,7
Elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı	2,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,5	0,4
Tibb texnikası məmulatları, ölçü vasitələri, optik cihazlar, saatlar və apparaturaların istehsalı	0,8	0,2	0,06	0,1	0,1	0,03	0,03	0,04	0,04	0,04
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0,5	0,3	1,9	1,6	1,9	1,2	0,7	0,6	0,03	0,04
Mebel və digər qruplara daxil edilməyən sair məhsulların istehsalı	6,5	0,4	0,2	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Emal sənayesinin digər kateqoriyaları	1,1	0,06	0,14	0,1	0	0,03	0,2	0,2	0,2	0,2
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	4,1	21,0	15,2	8,9	6,4	4,3	5,1	4,7	5,0	5,2

*Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti nəzərə alınmamaqla

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, emal sənayesinin sənayedə payı 1990-cı ildə 90,1 faizdən 2008-ci ildə 16,7 faizə qədər azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə sənaye məhsulunda azalmanı nəzərə alsaq, onda emal sənayesində istehsalın həcmnin 6,4 dəfə azaldığı qənaətinə gəlirik. Xüsusilə, neft emalı sənayesi istisna olmaqla, emal sənayesinin digər sahələrində istehsalın həcmi 1990-2013-ci illər ərzində 10 dəfədən də çox aşağı düşmüşdür. Beləliklə, vaxitlə ölkədə nail olunmuş səviyyəni nəzərə almaqla ölkədə emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün imkanların mövcud olduğunu qeyd edə bilərik.

Beləliklə, sənaye istehsalının strukturunda baş vermiş dəyişikliklər bu sahədə əsas fondların dinamikasına və strukturuna da əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir.

Cədvəl 7

Əsas sənaye-istehsal fondlarının indeksləri

(1990=100)

	1995	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sənaye - cəmi	153	211,7	258,4	325,4	403,1	510	589,1	688,7	763,0
Xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi	233,9	288,4	397,7	551,2	744,2	1022,5	1213,7	1437,0	1600,8
Metal filizlərinin hasilatı	104,9	103	103,4	103,3	103,2	103,1	101,8	104,9	101,2
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	77,1	67	64,9	75,8	117,6	130,4	155,7	187,9	213,3
İçkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	116,6	140,1	146,5	148,1	150	161,1	196,1	205,9	239,9

Tütün məmulatlarının istehsalı	252,1	3107,6	3120,1	3129,4	2979,2	3473,8	3484,2	3445,9	3463,1
Toxuculuq sənayesi	183,8	174,8	171,9	168,8	168,4	172,5	192,5	226,8	247,6
Geyim istehsalı, xəzin bəzənməsi və rənglənməsi	79,1	77,3	75,7	77,7	77,1	80,3	80,1	79,5	73,2
Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	142,1	328,8	329,8	350,2	358,3	366,9	375	502,1	471,0
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdan məmulatların və tıxacın istehsalı	118,8	117,6	128,9	136,2	137,4	155,1	166,6	183,4	201,0
Sellüloz, kağız, karton və onlardan məmulatların istehsalı	167,9	134	152,6	160,7	165,7	226,3	292,2	312,9	240,3
Nəşriyyat-poliqrafiya fəaliyyəti, məlumatların yazılmış daşıyıcılarının çoxaldılması	110,9	104,9	110,3	111,8	113,3	127,1	145,9	148,8	150,3
Neftayırma məhsullarının istehsalı	212,3	455,4	510,3	562,9	627,6	661,5	703,8	793,9	918,5
Kimya sənayesi	88,3	85,9	103	103,2	104,7	104	105,2	112,6	108,6
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	395,8	366,6	385,5	389	420,1	440,2	434,9	454,9	527,2
Digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı	110,9	122,1	133,2	120	124,7	128,4	147,4	177,3	196,7
Metallurgiya sənayesi	104,7	93,3	94,1	97,3	99,8	102,5	97,5	117,2	118,0
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	82,2	79,6	76,2	79,4	83,5	85,7	90,6	94,9	97,0
Maşın və avadanlıqların istehsalı	111,9	113,8	118,6	118,1	117,9	119,9	119,7	117,3	111,3
Elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı	102,2	101,7	100,1	100,7	100,9	107,3	100,1	101,2	101,8

Radio, televiziya və rabitə cihazlarının istehsalı	105,8	268,4	267,3	266,3	265,2	261,5	263,6	189,0	246,5
Tibb texnikası məmulatları, ölçü vasitələri, optik cihazlar, saatlar və apparaturların istehsalı	113,7	115	88,5	88,3	80,8	86	82,5	83,9	114,8
Avtomobil, qoşqu, yarımqoşquların istehsalı	106,4	98,8	111,6	109,1	108,9	107,7	149,1	135,7	169,1
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	112,2	110,7	114,2	111,3	116,7	124,8	141,4	144,8	147,0
Mebel və digər qruplara daxil edilməyən sair məhsulların istehsalı	72,4	54,3	54,8	55	55,5	58,6	15,2	16,9	20,4
Xammalın təkrar emalı	172,8	196	198,8	185,6	183,4	183,4	268,5	269,8	243,7
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	112	142,8	143,8	180,3	192,7	199,5	225,8	263,3	289,1

Cədvəl 7-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2008-ci ildə sənayedə əsas istehsal fondları 1990-cı ilə nisbətən 7,6 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən 5 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən isə 3,6 dəfə artmışdır. Bu artım əsasən yeni əsas fondların istifadəyə verilməsi, mövcud əsas fondların sıradan çıxmasının az olması ilə əlaqədardır. Belə ki, 2002-2008-ci illərdə əsas sənaye-istehsal fondlarının illik yeniləşməsi 9,3-21,9 faiz arasında, sıradançıxması isə 0,3-0,6 faiz arasında dəyişmişdir. Bu da o deməkdir ki, sənayedə əsasən mövcud istehsal əsas fondlarının yenidən qurulması deyil, yenilərinin yaradılması həyata keçirilir ki, bunun da hesabına onların dəyərinin artım sürəti yüksək olur. Son illərdə sənayedə əsas fondların artımı əsasən neft və qaz hasilatı sənayesi hesabına baş vermişdir. Bu sahədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşu nəticəsində əsas fondlar istifadəyə verildikcə, sənayedə əsas fondların da həcmi artmaqdadır. Belə ki, 2000-ci ildə neft və qaz hasilatı sahəsində həyata keçirilmiş investisiya qoyuluşlarında istifadəyə verilmiş əsas fondların

dəyərinin payı 45,8 faizdən 2005-ci ildə 95,5 faizə qədər artmış, 2006-cı ildə isə 75,8 faizə bərabər olmuşdur.

Sənaye istehsalının azalması istehsal meydançalarından istifadənin səmərəliliyinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Məsələn, «Azərneftkimyamaş» ASC-nin və neft emalı zavodlarının istehsal meydançaları 1990-cı ilə nisbətən dəyişməsə də, məhsul istehsalı 1990-2006-cı illər ərzində müvafiq olaraq təqribən 6 dəfə və 2,5 dəfə azalmışdır. 2005-ci ildə "Azərboru" ASC-də ərazinin 58 faizindən, "Sumqayıt Superfosfat" ASC-də 52,6 faizindən, "Aşqarlar" ASC-də 49,9 faizindən, "Sintez-kauçuk" zavodunda 9,0 faizindən, "Səthi Aktiv Maddələr" zavodunda 6,4 faizindən, "Üzvi sintez" zavodunda 5,2 faizindən istifadə edilmir. «Azərneftkimyamaş» ASC-nin 60 min m² istehsal meydançasından istehsalın kəskin şəkildə aşağı düşməsi nəticəsində səmərəli istifadə edilmir. Belə şəraitdə, mövcud əsas fondlarından və istehsal meydançalarından səmərəli istifadə etmək məqsədilə sovet dövründən qalma müəssisələrin əksəriyyətinin restrukturizasiyası zəruridir. İstehsalın səmərəliliyinin aşağı düşməsinə mövcud aktivlərdən səmərəli istifadə edilməməsi ilə yanaşı, vergi ödənilməsi də təsir göstərir. Belə ki, müəssisələr əsas vəsaitlərinin orta illik qalıq dəyərinin 1 faizi məbləğində əmlak vergisi ödəyirlər. Eyni zamanda, sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-məişət xidməti və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar üzrə torpaq sahəsinin hər 100 kvadrat metrinə görə Bakı şəhərində 10 manat, Gəncə, Sumqayıt şəhərləri və Abşeron rayonunda 8 manat, rayon tabeliyində olan şəhərlərdə, qəsəbələrdə və kəndlərdə (Bakı və Sumqayıt şəhərlərinin, habelə Abşeron rayonunun qəsəbə kəndləri istisna olmaqla) 2 manat vergi tutulur.

Beləliklə sənayedə, xüsusilə emal sənayesində inkişaf meyillərinin dinamikası yüksəlir, ancaq hələlik potensial imkanlardan tam istifadə barədə danışmaq olmaz.

2.2. Qeyri-neft sənayesində investisiyaların mövcud durumu

Ölkədə investisiya qoyuluşları iqtisadi artımın təmin edilməsinin əsas vasitəsidir. İqtisadi artım investisiya qoyuluşları hesabına ölkədə istehsal güclərinin artırılması əsasında təmin edilir. Bu baxımdan, investisiya qoyuluşunun nəticəsində kapital, o cümlədən əsas fondlar formalaşır ki, bu da iqtisadi artımı təmin edir. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması və xarici kapitalın cəlb edilməsi 2008-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyanın həcmnin 1990-cı ilə nisbətən 17,9 dəfə artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 1995-2008-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına cəmi investisiya qoyuluşu 65400,2 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur ki, bunun da 62,0 faizi xarici investisiyanın payına düşmüşdür. Qeyd edilən dövrdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilmiş cəmi xarici investisiya qoyuluşlarında neft sənayesinin payı 61,6 faizə bərabər olmuşdur. Neft sektoruna xarici investisiyanın cəlb edilməsi ilə əlaqədar olaraq ölkədə investisiya qoyuluşlarının strukturunda sənayenin payı artmışdır. Belə ki, əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmində sənayenin payı 1990-cı ildə 37,4 faizdən, 1995-ci ildə 46,4 faizə, 2000-ci ildə 68,1 faizə, 2006-cı ildə 68,9 faizə qədər yüksəlmiş, 2007-ci ildə isə 61,9 faizə, 2008-ci ildə isə 44,4 faizə bərabər olmuşdur. Bununla belə, ölkədə neft kontraktlarının bağlandığı ilk dövrlərdə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarında xarici investisiyanın payı yüksək idisə, son illərdə daxili mənbənin payı artmışdır. Belə ki, ölkədə həyata keçirilmiş investisiya qoyuluşlarının 2000-ci ildə 35,7 faizdən 2008-ci ildə 54,9 faizə qədər artmışdır. Buna dövlət büdcəsindən investisiya qoyuluşlarına sərf olunun xərclərin artması əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Məsələn, dövlət büdcəsindən əsaslı vəsait qoyuluşuna 2003-cü ildə 84,9 mln. manat, 2007-ci ildə 1,9 mlrd. manat, 2008-ci ildə 3,7 mlrd. manat sərf olunmuş, 2009-cu ildə isə bu məqsədlər üçün 5,6 mlrd. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. İnvestisiya qoyuluşlarının sahə strukturu və son illərdə xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi sahəsində əsas fondların istifadəyə verilməsi tempinin artması

bu sahənin sənənin istehsal əsas fondlarında payının əhəmiyyətli şəkildə artmasına səbəb olmuşdur.

Cədvəl 8

Əsas sənaye-istehsal fondlarının iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturu

(yekuna nisbətən, faizlə)

	2000	2004	2005	2006	2007	2008
Sənaye - cəmi	100	100	100	100	100	100
Xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi	51	69,1	71,4	74	78,5	78,4
Metal filizlərinin hasilatı	0,3	0,2	0,1	0,1	0,1	0,08
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
İçkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	5,1	2,85	2,9	3,1	2,4	2,6
Tütün məmulatlarının istehsalı	0,7	0,3	0,3	0,3	0,2	0,19
Toxuculuq sənayesi	2,8	1,2	1	1	0,9	0,87
Geyim istehsalı, xəzin bəzənməsi və rənglənməsi	0,2	0,07	0,09	0,08	0,07	0,06
Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	0,3	0,1	0,11	0,1	0,1	0,09
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdan məmulatların və tıxacın istehsalı	0,2	0,11	0,1	0,09	0,08	0,08
Sellüloz, kağız, karton və onlardan məmulatların istehsalı	0,03	0,02	0,03	0,03	0,02	0,02
Nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti, məlumatların yazılmış daşıyıcılarının çoxaldılması	0,4	0,1	0,12	0,12	0,09	0,09
Neftayırma məhsullarının istehsalı	3,7	2,5	2,2	2	1,67	1,8
Kimya sənayesi	6,5	3,25	2,7	2,3	1,79	1,6
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	0,6	0,3	0,3	0,3	0,2	0,25

Digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı	2	1,05	0,99	1	0,9	0,96
Metallurgiya sənayesi	1,5	1,5	1,3	1,1	1	0,9
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	1,3	1,1	0,9	0,8	0,6	0,6
Maşın və avadanlıqların istehsalı	3,6	1,8	1,54	1,3	1	0,86
Ofis avadanlığı və hesablama texnikasının istehsalı	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı	1,2	0,5	0,45	0,36	0,27	0,25
Radio, televiziya və rabitə cihazlarının istehsalı	0,8	0,4	0,31	0,26	0,14	0,17
Tibb texnikası məmulatları, ölçü vasitələri, optik cihazlar, saatlar və apparaturaların istehsalı	0,4	0,2	0,14	0,1	0,1	0,1
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05	0,07
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	1,3	0,8	0,7	0,7	0,5	0,48
Mebel və digər qruplara daxil edilməyən sair istehsal	1,8	0,9	0,8	0,2	0,1	0,16
Xammalın təkrar emalı	0,1	0,05	0,04	0,03	0,02	0,02
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	14	11,1	11	10,2	8,8	8,9

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə sənayedə istehsal əsas fondlarının strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, sənayenin istehsal əsas fondlarının ümumi dəyərində neft və qaz hasilatı sahəsinin payı 2000-ci ildə 51 faizdən 2008-ci ildə 78,4 faizə qədər artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, sənayedə qeyd edilən dövrdə sənaye istehsal əsas fondlarının həcmi 3,6 dəfə, neft və hasilatı sahəsində isə bu göstərici 5,6 dəfə artmışdır. Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, 2000-2008-ci illərdə sənaye istehsal əsas fondlarının həcmində artımının təqribən 89 faizi neft və qaz hasilatı hesabına təmin edilmişdir. Digər sahələrdə əsas fondların həcmi qeyd edilən dövrdə əhəmiyyətli dərəcədə artmamışdır. Bu da qeyd edilən sahələrin sənaye istehsal əsas fondlarının həcmində payının əhəmiyyətli şəkildə aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Sənayenin

əsas istehsal fondlarının tərkibində neft və təbii qaz hasilatı sahəsinin payının artmasına təsir edən amillərdən biri də bu sahədə əsas fondların yeniləşmə əmsalının yüksək olması ilə əlaqədardır. Belə ki, digər sahələrdə əsas fondların çoxdan istifadəyə verilməsi və hazırda qiymətləndirmə imkanlarının məhdudluğu bu sahədəki əsas fondların nisbətən aşağı qiymətləndirilməsinə səbəb olur. Sənayedə əsas fondların əhəmiyyətli hissəsi dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesində yenidən qiymətləndirilmişdir. Bu əsasən iri və orta dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilməsi zamanı həyata keçirilir. Səhmdar cəmiyyətlərin yaradılması zamanı əsas fondların yenidən qiymətləndirilməsi prosesi aşağıdakı kimi olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, özəlləşdirilmə prosesində yaradılan səhmdar cəmiyyətlərinin nizamnamə kapitalı, özəlləşdirilən dövlət müəssisələrinin balans aktivlərinin ümumi dəyəri ilə balans öhdəliklərinin ümumi dəyərinin fərqinə əmsallar tətbiq edilməklə müəyyən edilir. Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı dövlət müəssisənin təqdim edilmiş son balansının məlumatları əsasında aşağıdakı qayda ilə müəyyən edilir:

$$N_k = (A_d - \ddot{O}_d) \times M_a \times X_s \times G_s \times Z_s$$

Burada, N_k – səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalı;

A_d – müəssisənin balans aktivlərinin ümumi dəyəri;

$\ddot{O}_d$ – müəssisənin balans öhdəliklərinin ümumi dəyəri;

M_a – müəssisənin maliyyə asılılığı əmsalı;

X_s – müəssisənin yerli xammal təchiz olunma əmsalı;

G_s – müəssisənin gəlirlilik əmsalı;

Z_s – müəssisənin zona əmsalı.

Müəssisənin maliyyə asılılığı onun maliyyə vəziyyətini xarakterizə edir. Bu göstərici müəssisənin özəlləşdirilməyə açıq elan edildiyi vaxtdan əvvəlki son balans məlumatları üzrə kreditor borclarının onun qiymətləndirilən aktivlərinin dəyərində

(müəssisənin əmlakının tərkibindən çıxarılan əmlakın dəyəri nəzərə alınmamaqla) olan nisbəti əsasında müəyyən edilir. Müəssisənin maliyyə asılılığı əmsalı (Ma) yuxarıda göstərilən nisbətin 10 faizə bərabər olduğu halda 1,0-ə, 10-30 faiz arasında olduğu halda 0,8-ə, 30-50 faiz arasında olduğu halda 0,7-yə, 50-70 faiz arasında olduğu halda 0,6-ya, 70 faizdən yuxarı olduğu halda isə 0,5-ə bərabər götürülür. Müəssisənin yerli xammalla təchiz olunma əmsalı onun yerli xammal və materiallardan (və ya idxal olunan xammal və materiallardan) asılılığını xarakterizə edir və istifadə olunan yerli xammalın (xammal, yarımfabrikat, dəstləşdirici məmulat və s.) həcmnin cəmi istifadə olunan xammal həcminə nisbəti kimi müəyyən edilir. Müəssisənin yerli xammalla təchiz olunma əmsalı (Xə) müəssisə 100 faiz yerli xammalla təchiz olunma imkanına malik olduqda 1,0-ə, 50-100 faiz arasında yerli xammalla təchiz olunma imkanına malik olduqda 0,9-ə, 50 faizə qədər yerli xammalla təchiz olunma imkanına malik olduqda isə 0,7-ə bərabər götürülür. Bu əmsal müstəsna olaraq sənaye müəssisələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilir.

Müəssisənin gəlirlilik əmsalı onun fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsini xarakterizə edir və müəssisənin balans mənfəətinin onun qiymətləndirilən əsas vəsaitlərinin dəyərinə olan nisbəti kimi müəyyən edilir.

Nizamnamə kapitalının müəyyən olunması üçün istifadə edilən müəssisənin zona əmsalı və müəssisənin (obyektin) yerləşmə əmsalı müəssisə və obyektin yerləşdiyi əraziyə görə şərti müəyyən olunmuş əmsallardır. Müəssisənin yerləşdiyi zona əmsalı (Zə) Bakı şəhərinin 1-3-cü zonalarında yerləşən müəssisələr üçün 1,2-yə, 4-6-cı zonalarında yerləşənlər üçün 1,1-ə, 7-ci və digər zonalarında (şəhəratrafı və şəhərkənarı qəsəbələr aid edilməklə) yerləşənlər üçün 1,0-ə, Sumqayıt və Gəncə şəhərində yerləşən müəssisələr üçün 0,8-ə, ölkənin digər şəhər və rayonlarında yerləşən müəssisələr üçün 0,7-ə bərabər götürülür.

Ölkə sənayesində 2008-cı ildə fondverimi 1990-cı ilə nisbətən təqribən 2,9 dəfə azalmışdır. Bu azalmaya əhəmiyyətli dərəcədə istehsalın aşağı düşməsi təsir göstərmişdir. Belə ki, 1990-2008-ci illərdə sənaye məhsulu təqribən 1,1 dəfə azalmışdır. Eyni zamanda, sənayenin fondtutumlu sahələrinin inkişafı da fondverimi göstəricisinin azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, qeyd edilən dövüdə əsas sənaye-istehsal fondlarının həcmi 7,6 dəfə artdığı halda, xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi sahəsində istehsal əsas fondlarının həcmi 16 dəfə artmışdır.

Cədvəl 9

Sənayedə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə fondverimi

(əvvəlki ilə nisbətən, faizlə)

	2000	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Sənaye - cəmi	104,7	87	88,6	130,2	144,2	105,4	119,9
Xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi	99,4	75,5	75,1	129	152,8	105,9	124,5
Metal filizlərinin hasilatı	9	830	330	25,5	107,2	79,2	1030
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	70,3	106,2	134,4	136,9	107,5	151,9	74,1
İçkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	106,3	100,2	101,4	105,3	90,7	95,2	96,5
Tütün məmulatlarının istehsalı	226,8	101,9	76,3	132,6	82,3	83,3	102,4
Toxuculuq sənayesi	113,5	131,3	103	170,3	129,6	65,5	104,1
Geyim istehsalı, xəzin bəzədilməsi və rənglənməsi	161,3	129,1	55,2	127,1	147,1	113,5	98,2
Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	2,5d	90,5	146,4	108,4	149,8	203	99,8
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların və tıxacın istehsalı	174,4	112,4	118,6	2,2d	96,5	185	57,8
Sellüloz, kağız, karton və onlardan məmulatların istehsalı	103,9	116,7	116	86,4	141,9	93,1	171,5
Nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti, məlumatların	107	140,8	121,6	123,4	99,7	112,1	147,1

yazılmış daşıyıcılarının çoxaldılması							
Neftayırma məhsullarının istehsalı	101,1	99,3	129,6	103,6	205,8	106	62,5
Kimya sənayesi	135,5	102,9	116,1	109	135,1	105,8	103
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	128,4	112,4	134,9	129,7	128,1	112,8	165
Digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı	127,5	148,2	131,9	126,6	122,1	132,4	117,8
Metallurgiya sənayesi	2,8d	2,3d	163,6	123,6	130,4	57,2	316,7
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	92,2	189,7	123,4	97,9	102,3	235	128,3
Maşın və avadanlıqların istehsalı	136,3	101,1	117,3	68,3	147	165,9	123
Ofis avadanlığı və hesablama texnikasının istehsalı	140,4	61	3,2d	9,2d	249,8	112,4	27,1
Elektrik maşınları və avadanlıqlarının istehsalı	116,6	230	125,5	171,8	122,8	136,8	108,5
Radio, televiziya və rabitə cihazlarının istehsalı	125,6	112,7	104,3	191,8	111,9	270,7	220,3
Tibb texnikası məmulatları, ölçü vasitələri, optik cihazlar, saatlar və apparaturaların istehsalı	107,4	145,8	106	153,1	75	180,1	149,1
Avtomobil, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı	11,4d	121	114,3	162,7	146,3	306,8	87,6
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	138,6	120	98	153	93,9	78,8	122,3
Məbel və digər qruplara daxil edilməyən sair məhsulların istehsalı	117,2	143,3	183,8	107,2	60,1	103,2	86,9
Xammalın təkrar emalı	103,8	148,7	100,8	115,3	128,5	98,4	125,8
Elektrik enerjisi, qaz, buxar və isti suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	98,3	96,6	99,5	189,1	115,3	152,2	107,3

Nəticədə, bu sahənin sənaye-istehsal əsas fondlarında xüsusi çəkisi 1990-cı ildə 30,9 faizdən 1995-ci ildə 45,0 faizə, 2008-ci ildə 78,4 faizə qədər artmışdır. Təqribi hesablamalar göstərir ki, 1990-2008-ci illərdə emal sənayesində istehsal əsas fondlarının həcmi 1,8 dəfə artdığı halda, məhsul istehsalı 2,1 dəfə azalmışdır. Cədvəldən göründüyü kimi, sənayedə fondvermi göstəricisinin dinamkası neft və qaz hasilatı sahəsindəki meylədən asılı olmuşdur. Bu sahədə dəyişiklik sənayedə fondveriminin səviyyəsini müəyyən edir.

Azərbaycan sənayesinin mühüm sahələrindən bir maşınqayırma sahəsidir. Bu sahənin əsas şirkətlərindən biri "Azneftkimyamaş" ASC-dir. Bu şirkətdə satış həcmi 2008-ci ildə 1990-cı ilə nisbətən kəskin şəkildə azalması onun səmərəlilik göstəricilərinə mənfi təsir göstərmişdir. Çünki neft maşınqayırma müəssisələrinin optimal ölçüsü nisbətən yüksək olan müəssisələrdir. Hazırda neft maşınqayırma sənayesində mövcud istehsal potensialının 10-12 faiz səviyyəsindən istifadə edilir. Təhlil göstərir ki, neft-mədən avadanlıqlarının əksər növlərinin istehsalında azalma baş vermişdir.

Cədvəl 10

"Azneftkimyamaş" ASC-nin müəssisələrində əsas fondların dəyəri

(ilinsonuna, man.)

Müəssisələrin adı	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2007
Səttərxan	16150161,2	16893828,8	16838492	16749134,8	17665796,4	14468412	10971140
Keşlə	10167605	9989352,8	9725017,8	9616649,2	8903396	7427976	5029931
Suraxanı	14853253	14712772,2	14928650	14891762,4	14745492	14751065	12008286
Sabunçu ETİ	3370288,8	3719596,2	3530308	3509723,4	3521837	3555985	3509984
B.Sərdarov	17960411,6	17952352,4	17975733,6	17822688	17012231	16864730	16731873
Bakı fəhləsi	5621264,8	7199841,6	7181045	7009127,2	7072675	71438892	7106860
Bakı NMMZ	4060823,2	4785856	4777449,8	4789099,4	5513693	5907476	5995148
Bakı m/q	10164107,8	14544288,2	14546078,4	14290159,8	13881864	13891368	13511709
Bakı NQMA	2355959,2	2496889,4	2449643,4	2459403,4	2392251,4	2370286	2333475
Zabrat	1884473,4	2032105,2	2027247	1995428,2	1985522	1975080	2045004
Balaxanı	670416,2	752236	750211	746808	736939	705475	736939
Səbail	1098397	1212536,4	1189639,8	1192059	1069682	1040399	1025592
Təcrübə -sınaq	446893,2	501213	498679,2	479776,2	450987	450987	450987
Cəmi	88804054,4	96792868,2	96418195	95551819	94952365,8	154848131	81456928

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2000-2007-ci illər ərzində "Azneft-kimyamaş" ASC üzrə əsas fondların dəyəri təqribən 10 faiz azalmışdır. Bu azalma əsasən Səttərxan adına və Keşlə zavodları hesabına baş vermişdir. Səttərxan adına maşınqayırma zavodunda əsas fondların azalması Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müafiq sərəncamına əsasən zavodun ərazisində «Heydər Əliyev» Mərkəzinin yaradılması ilə əlaqədar olmuşdur. Nazirlər Kabinetinin 07 sentyabr 2006-cı il tarixli 263s sayılı sərəncamına əsasən zavod Dövlət NeftŞirkətinin İstehsal Birliyinin Maddi Texniki Təhcizat İdarəsinin Binəqədi şossesi 53 ünvanında yerləşən ərazisinə köçürülməsi prosesi başlanmışdır. Zavodun ərazisinin sökülüb yeni ərazidə quraşdırılması üçün zavodun banklarda xüsusi hesabları açılmışdır. 2005-2006-cı illər üçün zavodda söküntü və quraşdırma işlərinin yerinə yetirilməsi üçün xüsusi hesaba 1555934,0 manat vəsait daxil olmuş və bağlanmış müqavilələr əsasında görülmüş işlərə görə vəsaitlər xərclənmişdir.

Bütövlükdə, "Azneftkimyamaş" ASC-də istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə köklü tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi məqsədilə 2003-2005-ci illərdə həyata keçirilmiş proqram əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxarmamışdır. Son illərdə neft avadanlıqlarının API standartlarına keçidi təmin olunsada, bu amil şirkətin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərməmişdir.

Beləliklə, son illərdə sənayedə əsas fondların həcmində və strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir.

2.3. Qeyri-neft sənayesində investisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi

Məlumdur ki, hər hansı bir ölkədə investisiya fəaliyyətinin və investisiya mühitinin tənzimlənməsini bir neçə əsaslı faktor, o cümlədən sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik bazası, sahibkarlığı və investisiya fəaliyyətini dəstəkləməyə yönələn dövlət siyasəti – konkret və ünvanlı dövlət proqramlarının hazırlanması və reallaşması ilə, xüsusi mülkiyyətin qorunmasına yönələn əməli tədbirlərlə və s. ilə müəyyənləşən siyasətlə şərtlənir.

Bu baxımdan öngə investisiya mühitini və investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunverici bazanı araşdırmaq məqsədəuyğundur.

14 may, 2002-ci il tarixdə xarici iş adamları ilə görüşdə milli lider H.Əliyev bəyan etmişdi ki, «Bir Azərbaycanın gələcək inkişafını demokratiyanın inkişafında, bazar iqtisadiyyatının inkişafında görürük». Artıq həmin dövrə qədər də Azərbaycan hökumətini siyasəti başqa məsələlərlə birgə bazar iqtisadiyyatının inkişafına, sahibkarlığın dəstəklənməsinə, investisiya mühitinin yaxşılaşmasına yönəlmişdi. Belə ki, 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında mülkiyyətin toxunulmazlığı təsbit olunmuşdu, «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» qanun qəbul edilmişdi, sahibkarlıq subyektlərini qanunsuz yoxlamalardan müdafiəyə yönələn müvafiq sərəncam verilmişdi, vergitutma fəaliyyətini tənzimləyən hüquqi baza hazırlanmışdı.

Ancaq şübhəsiz ki, investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi və investisiya mühitinin yaxşılaşması baxımından xüsusi əhəmiyyətli qanunverici sənəd vergi məcəlləsi sayıla bilərdi və 2000-ci ildə bu məcəllə hazırlandı. 11 iyul, 2000-ci ildə qəbul olunan qanunla Vergi Məcəlləsi 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Sonradan çoxsaylı təkmilləşdirilmələr aparılan Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində investisiya fəaliyyətinin çox əsaslı həlli əksini tapdı.

Vergi məcəlləsinin investisiya fəaliyyəti və investisiya mühitinin yaxşılaşmasına yaratdığı hüquqi əsasları konkret məqamlar üzrə əks etdirək.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 35%-li dərəcələrlə tutulurdu. VM-nin qəbulu zaman bu dərəcə 27% - ə endirilmişdi, sonra 27% və 24%-ə qədər azaldıldı – nəhayət, 2009-cu ildəki növbəti dəyişikliklə mənfəət vergisinin dərəcəsi hüquqi və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslər üçün 20%-ə qədər azaldıldı və məqsəd biri idi. Sahibkarlara yeni investisiya imkanları yaratmaq idi.

VM-nə görə sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi ödəyənlər – Bakıda dövriyyənin 4%-i, regionlarda 2 %-i qədər vergi ödəyənlər üçün 3 aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatlar 22500 manatdan çox olmamalı idi. Əks halda ƏDV ödəyicisi kimi vergiyə cəlb olunurdular. 2009-cu il dəyişiklikləri ilə hüquqi şəxslər üçün bu məbləği 12 aylıq dövr ərzində 150 min manat, fiziki şəxslər üçün 90 min manat müəyyənləşdirildi.

2009-cu ildə vergi qanunvericiliyi istiqamətində aparılan investisiya mühitinin yaxşılaşması və investisiya fəallığı üçün çox əlverişli imkanlar yaratdı. Belə ki, 27 oktyabr, 903-III Q nömrəli qanun bankların, sığorta və təkrar sığorta şirkətlərinin mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönələn hissəsini 3 il müddətinə mənfəət vergisindən azad edirdi. Daha dəqiqi əlavə investisiya mənbəsinin yaradılmasına hüquqi əsas yaradırdı.

Bu qanuna görə banklar, digər kredit təşkilatları tərəfindən fiziki şəxslərə əmanətlər üzrə ödənilən faizlər vergidən 3 il müddətinə vergidən az-ad edilirdi. Yəni, əmanətlər və ardıcıl olaraq, investisiya mənbələrinin artırılması stimullaşdırıldı.

Qanunvericiliyinin xüsusilə vergi qanunvericiliyinin investisiya proseslərini tənzimlənməsindəki çox mühüm bir rolu Vergi məəcəlləsinin X fəslində öz əksini tapır. Bu fəslin 113 və 114-cü maddələri bu baxımdan çox təkmil hüquqi əsaslar yaradır.

113 – cü maddəyə görə elmi – tədqiqat, layihə – axtarış, təcrübə – konstruktor işlərinə çəkilən xərclər (kapital xərclər istisna olmaqla) gəlirdən çıxılır (5, 147).

Məcəllənin 114-cü maddəsində isə amortizasiya ayırmalarının dərəcələri müəyyən olunur. 114-3-cü maddəyə bina və tikililər üçün amortizasiya norması 4 %-dir.

114 .3.2 – ci bənd maşın, avadanlıq və hesablama texnikası üçün 25 % - li amortizasiya normaları müəyyən edir.

114.3. – cu bəndə görə nəqliyyat vasitələri 25 % - li dərəcələrlə amortizasiyaya cəlb olunurlar.

Geoloji kəşfiyyat və təbii resursların hasilatına hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər üçün də amortizasiya normaları 25 % müəyyən edilib (114.3.5-ci bənd).

İstifadə müddəti məlum olmayan qeyri-maddi aktivlərə 10% - li, məlum olanlara isə illər üzrə mütənasib normalar tətbiq edilir. (114.3.6).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Vergi qanunvericiliyi bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan sürətli amortizasiya hüquqi əsaslar yaradıb. Vergi qanunvericiliyi bu baxımdan bir qədər irəliləyib. VM-nin 114.3.8-ci maddəsinə görə cari ildə dəyəri faktik ödənilmiş istehsal təyinatlı kapital qoyuluşları, habelə lizinq obyektı olan əmlak üçün bu normalara 2 dəfə artırılır. Yəni, hər hansı müəssisə cari ildə dəyəri (mln manat olan yeni avadanlıq alıb, quraşdırıb və istifadə edərsə, bu avadanlıq üçün 500 min manat 50% - lə) amortizasiya məsrəfi hesablaya bilər. Daha dəqiqi, vergiyə cəlb olunan mənfəəti 500 min azalda bilər. Əlavə investisiya imkanları yaranar.

Beləliklə, vergi qanunvericiliyi kredit sektoruna güzəşt tətbiq etməklə, effektiv amortizasiya siyasətinə hüquqi baza yartmaqla, mənfəət vergisi dərəcəsini

20% qədər azaltmaqla, sadələşdirilmiş vergi üçün dvöriyyə bazasını artırmaqla, faiz və dividend gəlirlərini vergidən azad etməklə çox əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasına köklü yardım edib.

Bir sözlə, həm kiçik, həm də böyük biznes üçün əlverişli şərait yarılıb.

Azərbaycan vergi qanunvericiliyinin maliyyə investisiyaları üçün güzəştli bir mühit yaratdığını qeyd etmişik. Ancaq maliyyə investisiyaları prosesinin tənzimlənməsində həm də Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi əhəmiyyətli rol oynayır. Mülki Məcəllə səhmdarların hüququnun qorunması baxımından ən əhəmiyyətli məsələlərə hüquqi əsas yaradır. Öncə qeyd etmişdik ki, maliyyə investisiyaları mühitinin formalaşmasında ən əhəmiyyətli faktorlardan biri səhmdarların hüququnun qorunma səviyyəsidir.

Mülki Məcəllədə bu məsələ əsasən həllini tapır. Belə ki, məcəllənin 107-2 maddəsinə görə Səhmdarların Ümumi yığıncağı – ən əhəmiyyətli məsələləri qərarlaşdıran yığıncaq səhmdarların 60 % iştirak etdikdə səlahiyyətli olur. Müvafiq maddələr yığıncağa 45 gün qalanda bu barədə kütləvi informasiya vasitələrində elan verilməsini, hər bir səhmdara bu barədə bildiriş yollanılmasını və s. nəzərdə tutur. Eləliklə, Şəhmdar Cəmiyyətinin ən səlahiyyətli qurumunda hər bir səhmdarın iştirakı üçün hüquqi həllər düzgün seçilib və 60%-li iştirak tələbi isə hər bir səhmdarın marağının daha dolğun nəzərə alınmasına imkan yaradıb.

Mülki Məcəllənin 107-1-6 – ca maddəsi xüsusi zəruri bir məsələnin - kiçik səhmdarların hüquqlarının qorunması məsləsinin həllinə imkan yaradır. Bu maddəyə görə səhmdarların ümumi yığıncağı həm də səhmdarların 10% - nin tələbi ilə çağrıla bilər(10).

İnvestisiya fəaliyyətinin və investisiya mühitinin tənzimlənməsinin hüquqi aspektləri qismən araşdırıldı. Ancaq öncə qeyd etmişdik ki, bu məsələlər təkcə hüquq müstəvidə həllini tapmır. Dövlət makroiqtisadi siyasəti və investisiya

fəallığını dəstəkləyən konkret tədbirlər də investisiya fəallığının və investisiya mühitinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Makroiqtisadi siyasət də təkcə fiskal rıçaqdan vergi-büdcə siyasətindən istifadə ilə məhdudlaşmır. Öncə biz dövlət büdcə vəsaitləri hesabına ölkədə iri infrastruktur layihələrin gerçəkləşdiyini və bu siyasətin həm də bütövlükdə investisiya fəallığının yüksəlməsinə çox müsbət təsir göstərdiyini qeyd etmişdik. İnfrastrukturun yaxşılaşması şübhəsiz ki, eyni zamanda investisiya mühitinin yaxşılaşmasını şərtləndirir.

İnvestisiya fəallığının tənzimlənməsində digər mühüm bir makroiqtisadi rıçağın monetar siyasət olması məlumdur. Azərbaycan hökuməti bu rıçaqdan da effektiv istifadə etməyi bacarıb. Belə ki, uzun müddət ərzində Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarını 10% həddində saxlayırdı. Qlobal maliyyə böhranın ölkə iqtisadiyyatına, xüsusilə investisiya fəallığına müəyyən əsiri hiss olunanda Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarını əvvəl 6%, sonra 3% və nəhayət 0,5% - ə qədər azaldı. (6, Cədvəl 2.12) Mərkəzi Bankın uçot dərəcələri siyasəti də eyni çevikliklə dəyişdirildi. 2007-ci ildə 13 % - ə bərabər olan uçot dərəcələri 2008-ci ildə 8 %-ə 2009-cu ildə 2,0 %-ə qədər azaldıldı. Yəni, əlavə likvidliyə, əlavə investisiya resurslarının formalaşmasına yol açıldı.

Ölkədə investisiya fəaliyyətinin dinamizmi və investisiya mühitinin yaxşılaşması konkret və ünvan – dövlət dəstəyi tədbirlərindən də asılı olur və Azərbaycan hökumətini bu istiqamətdəki fəaliyyəti də yetərinə güclüdür. Konkret faktor bu cəhəti daha aydın göstərir.

Artıq bir neçə ildən bəzi fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa kömək Milli Fondunun vəsaitlərinin istifadə qaydalarına 2009-cu ildə edilən dəyişikliklərə görə Fondun Verdiyi kreditlərin minimum həddi 10 min manata, maksimum həddi 5 mln manata çatdırılıb və faiz dərəcələri 6% - qədər aşağı salınıb. Həmin il Fond

kiçik sahibkarlıq subyektlərinə müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə 130 mln manat güzəştli kredit vermişdir. Əvvəlki illə müqayisədə maliyyələşdirilmiş layihələrin sayı 2,6 dəfə, kredit məbləği 1,5 dəfə artmışdır.

Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin – AİŞ – nin fəaliyyətində dinamizmi ilə fərqlənmişdir. 2009-cu ildə AİŞ-lə Küveyt Maliyyə Evinin Törəmə şirkət «Türkapital» birgə «Küveyt – Azərbaycan İnvestisiya şirkəti» yaradıblar.

AİŞ – lə İslam Korporasiyası və İslam İnkişaf bankı tərəfindən təsis edilən Xəzər Beynəlxalq İnvestisiya Şirkəti 2009-cu ildə Samux rayonunda 25 tonluq soyuducu anbarın yenidənqurulması, 2 hektar ərazidə yeni istixana kompleksinin qurulması, ildə 12 milyon kV. metr karton kağız və tara istehsalı layihəsini gerçəkləşdirməyə başladı. Xəzər Beynəlxalq İnvestisiya Şirkətinin bu layihəyə investisiya qoyuluşu 5,5 mln manatdır. Və bunun da 1,3 mln manatı dolay yolla AİŞ-in payına düşür.

Xəzər Beynəlxalq İnvestisiya Şirkətinin digər bir layihəsi Masazır qəsəbəsində «Villa Badam» kompleksinin tikintisidir və layihə 6,4 mln manat vəsait tələb edib. Vəsaitin 1,5 mln manatı dolay olaraq, AİŞ payına düşüb.

«Aqroyurd» MMC-nin tərəfdaşlığı ilə Abşeronda yeni istixana kompleksinin qurulması da Xəzər Beynəlxalq İnvestisiya Şirkətinin fəaliyyət istiqamətidir. Layihə xərci 1,9 mln dollar təşkil və bunun da 0,5 mln dolları AİŞ-in vəsaitidir.

20 noyabr 2009-cu ildə AİŞ, ARDNŞ və Sinqapurun «Koppel Offshore and marine» Gəmiqayırma zavodunun inşası barədə saziş imzalayıblar. Layihədə ARDNŞ 75 %, AİŞ 25 % paya malik olacaqlar. Sinqapur şirkəti isə birgə müəssisənin 20% -lik iştirak payını əldə etmək hüququna malik olacaq. Layihənin dəyərinin 300-350 milyon ABŞ dolları olacağı və 3 il ərzində reallaşacağı gözlənilir. Bu layihə 1700 yeni iş yeri vəd edir.

AİŞ-lə Almaniyanın «RAO Aqromilk» şirkətinin niyyəti Ağstafada gündə 50 ton süd emal edən zavodun tikintisi olub və 2009-cu ildə bu barədə memorandum imzalanıb. Layihə 30 mln avro vəsait tələb edirdi və AİŞ payı 20% idi.

AİŞ-lə «Atoholdingin» 2009-cu ildəki razılaşması Şəmkirdə quşçuluq fabrikinin qurulmasına yönəlmişdi. İlk dəyəri 22 mln manat olan layihə 400 yeni iş yeri vəd edirdi.

AİŞ, «Paşa Noldinq» MMC, «kaspian Qlases» MMC-nin 1 dekabr, 2009-cu il razılaşması illik gücü 27-30 mln ədəd olan şüşə tara zavodunun qurulması ilə bağlı idi. Layihənin dəyəri 12-13 mln qiymətləndirilirdi.

Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaları Təşviqi Fondunun (AZPROMO) fəaliyyətinin məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna birbaşa xarici investisiyaların artırılması və yeni investorların cəlbə olub.

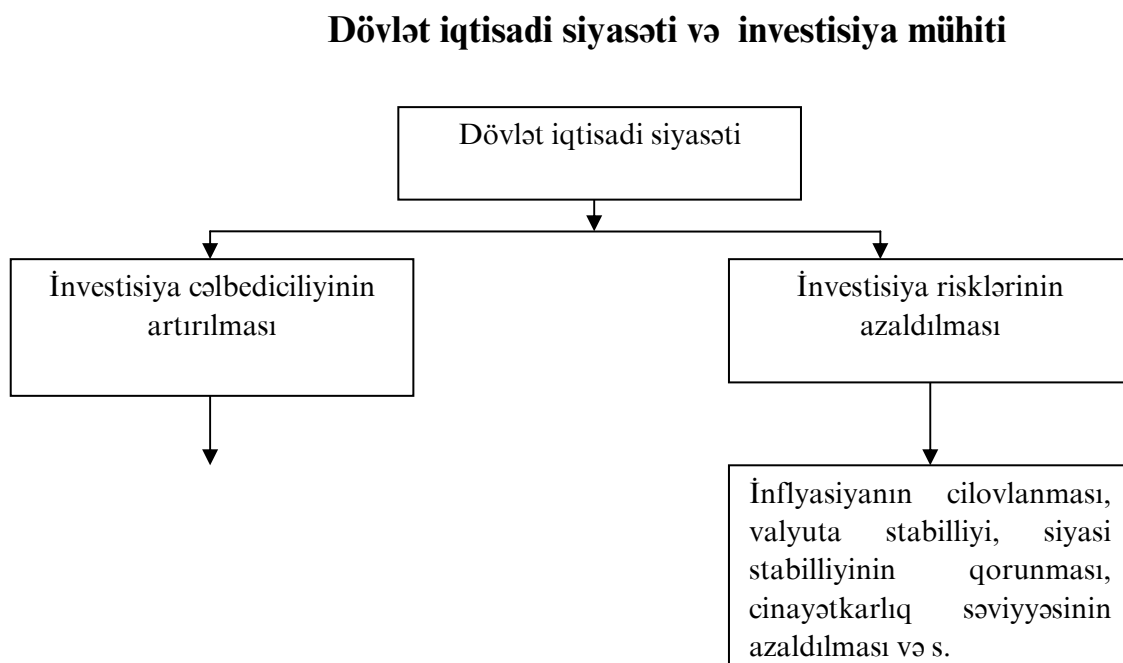
Son dövrlərdə qeyri-neft sənayesində investisiya fəallığının artırılması baxımından daha konseptual tədbirlər reallaşdırılır. Texnoparkların yaradılması və onlarda güzəştli vergi mühitinin tətbiqi və nəhayət “2015-2020-ci illərdə sənayenin inkişafına dair” Dövlət Proqramının hazırlanması və qəbulu bu qəbildəndir.

Fəsil 3. Qeyri-neft sənayesində investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

3.1.Qeyri-neft sənayesinə investisiya axının gücləndirilməsi istiqamətləri

Əvvəlki fəsildə ölkənin investisiya mühiti qiymətləndirilərkən dövlət iqtisadi siyasəti ilə investisiya mühitinin cəlbedicilik səviyyəsi arasında qarşılıqlı əlaqələrin olduğu qismən qeyd olundu. Qeyd edildi ki, qanunverici bazanın təkmilliyi, makroiqtisadi siyasətin effektivlik və çevikliyi və s. investisiya mühitini yaxşılaşmasına ciddi təsir göstərir. Ümumiyyətlə, dövlət fəaliyyəti investisiya mühitini müəyyənləşdirən iki əsas komponentə – investisiya cəlbediciliyi və investisiya riskləri səviyyəsinə mühüm təsir göstərə bilər. Bunu sxematik olaraq, aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Sxem 3.1.

Vergilərin azaldılması resurs təminatının yaxşılaşdırılması, infrastruktur təminat, daxili tələbatın və ixracın yüksəldilməsinə dəstək və s.

Bu sxematik təsvir investisiya mühitinin yaxşılaşmasına yönələn dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini prinsipcə, tam müəyyənləşdirir. Aydın olur ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əsas istiqamətlər aşağıdakılar olmalıdır:

- qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsi;
- sosial və siyasi sabilliyin qorunması;
- sahibkarlıq mühitinə fəal dövlət dəstəyinin göstərilməsi;
- effektiv vergi-büdcə siyasətinin müəyyənləşməsi və gerçəkləşdirilməsi;
- effektiv monetar siyasətin müəyyənləşməsi və reallaşdırılması;
- bazar istehsal və xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;

Yəqin ki, bu göstərilən istiqamətlərin bəzilərinin əhatəli araşdırılmasına ehtiyac yoxdur. Məsələn, siyasət sabilliyin qorunması problemi yəqin ki, daha çox politoloji tədqiqatlar mövzudur. Ancaq digər istiqamətlər üzrə araşdırmalara ehtiyac vardır. Öncə qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsi məsələsini aydınlaşdıraq.

Əvvəlki fəsildə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında vergi qanunvericiliyinin təkmilliyinin mühüm bir şərt olduğunu qeyd etmişdik və qeyd

olunmuşdu ki, ölkə vergi qanunvericiliyi investisiya cəlbəediciliyinə lazımi əsaslar yaradır. Bununla birgə qeyd etməliyik ki, investisiya mühitinin daha yaxşılaşdırılması üçün vergi qanunvericiliyində bəzi təkmilləşdirmələr aparmaq olar. Öncə mənfəət vergisi ilə bağlı məsələlərə baxaq.

Şübhəsiz ki, mənfəət vergisinin dərəcəsinin 20% -ə qədər azaldılması müsbət haldır. Ancaq bu investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması baxımından tam yetərli deyil. Bəzi statistik faktorlar da bu cəhəti təsdiqləyir. Məsələn, 2010-cu ildə ölkənin emal sənayesində 6623 müəssisə fəaliyyət göstərib. Emal sənayesi üzrə cəmi mənfəət 263 mln manat olub. (2, 639 cədvəl 2.5.1., 411. cədvəl 15.4). Yəni, hər müəssisəyə orta mənfəət 39,7 min manat təşkil edib. Yəni, mənfəət həcmcə yüksək deyil və bu baxımda əlavə investisiya imkanlarının yaranması üçün mənfəət vergisinin differensial dərəcələrinin tətbiq səmərəlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, ABŞ-da mənfəət vergisinin dərəcəsinin 35-ə çatması, Böyük Britaniyada maksimal dərəcəsinin 30% təşkil etməsi Azərbaycan mühiti üçün nümunə deyil. Çünki, bəzən milyardlarla mənfəət əldə edən iri korporasiyalar üçün bu vergi dərəcələri investisiya imkanlarını məhdudlaşdırmır. Bundan başqa çoxmaylı digər ölkələrin də təcrübəsinə qüvvənmək olar. Bir çox ölkələrdə vergi yükünün mənfəətdəki payı kifayət qədər aşağı olur.

Yəqin ki, lazımi müqayisələr aparsaq, bu cəhət daha da dəqiq aşkarlanar və irəli sürülən təklifin əsaslı olduğu müəyyənləşər. Müqayisələr aşağıdakı cədvəldə əksini tapır.

Cədvəl 3.1.

Mənfəət vergisi dərəcəsi və vergi yükü

Ölkələr	Məcmu vergilər/mənfəət	Mənfəət vergisinin maksimal dərəcəsi
Azərbaycan	12,5%	20%

İsveçrə	22%	9%
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	8,9%	0
Macarıstan	56,8%	16%
Latviya	39,7%	15%
Litva	41,6%	15%

Mənbə: Azərbaycan Statistik Göstəricilər 2011, World dev.indic. 2006. P 267-268, tab. 5.6

Cədvəl göstəriciləri bir daha bir çox sahələr üçün – bəzi iri neft-enerji müəssisələri istisna olmaqla, digər əksər sahələr üçün mənfəət vergisinin dərəcəsinin müəyyən qədər azaldılmasına ehtiyac olduğunu aşkarlayır. Göstəricilər həm də təsdiq edir ki, vergi dərəcələrini azaltmaqla vergi daxilolmalarını artırmaq olar.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından amortizasiya normaları üzrə də bəzi təkmilləşdirmələr aparmaq məqsədəuyğundur. Öncə qeyd etmişdik ki, VM-nə görə bina, tikili, qurğulara 4 %-lə amortizasiya normaları tətbiq olunur. Əlbəttə ki, bina, tikili və qurğunu tam cəmləşdirmək düzgün deyil. İkinci tərəfdən bina anlayışının özünü dürüstləşdirmək – ofis binası ilə birbaşa istehsal təyinatlı binanı fərqləndirmək gərəkdir.

Nəzərə almaq gərəkdir ki, bir çox ölkələrin qanunvericiliyinə görə ofis binaları yalnız müəssisənin xalis mənfəəti – vergi ödənişindən sonrakı mənfəəti hesabına maliyyələşdirilir. Sadalananları nəzərə alsaq, qurğular üçün amortizasiya normalarını 10%-ə qədər artırmaq, bina və tikililər üçün 1-2%-ə qədər azaltmaq məqsədəuyğun olar. Çünki, vergitutma israfçılığı – dəbdəbəli ofis binaları tikintisini deyil, yeniləşmələri – əsas istehsal fondlarının daimi təzələnməsini stimullaşdırmalıdır. Bu baxımdan hər bir sahədə nəqliyyat vasitələrinin 25%-li normalarla amortizasiya cəlbə də düzgün deyil. Belə ki, bir

tərəfdən hətta istehsal təyinatlı nəqliyyat vasitələri belə 3-4 ildə nə mənəvi, nə də fiziki cəhətdən aşınmır. Digər tərəfdən, menecerlərin xidməti maşınları üçün 25 % - li normaların tətbiqi yenə də israfçılığın stimullaşdırılmasıdır. Yəni, dəyişikliyə – istehsal təyinatlı nəqliyyat vasitələrinin 20%-li xidməti təyinatlı nəqliyyat vasitələrini 10%-i normalarla amortizasiya ayırmalarına cəlb edilməsinə ehtiyac var.

Bu məsələlərdən fərqli olaraq, maşın, avadanlıq, hesablama texnikası üzrə amortizasiya normalarını 30-35%-ə qədər artırmaq daha səmərəli bir addım olardı.

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi baxımından digər bir məsələ mühasibat standartları ilə əlaqədardır və bu standartların formalaşması xüsusilə maliyyə investisiyalarının stimullaşdırılması baxımından vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 130-cu maddəsinə görə gəlirlər və xərclər kassa metodu və ya hesablamalar metodu əsasında aparıla bilər. Beynəlxalq mühasibat standartlarında hesablama metoduna üstünlük verilməsini nəzərə almasaq belə iki metoddan istifadə imkanı yararsızdır. Kassa metodu ümumiyyətlə, məqsəduyğun deyil. Məsələn, hər hansı SC-i il ərzində 5 mln manat gəlir əldə edə bilər və bunun cəmi 1 mln manat debitor borca aid olar. SC-nin xərci il ərzində 5.5 mln manat təşkil edə bilər və bu xərcin 2 mln manatı kreditor borca aid olar. Deməli, hesablama metoduna əsasən SC-nin 0,5 mln manat zərəri, kassa metoduna görə 0,5 mln manat mənfəəti var. SC-nin menecerləri kassa metodundan istifadə ilə hesabat təqdim edib, investorları çaşıdırı bilərlər. Yəni, SC-nin real maliyyə vəziyyətini bilməyən investorlar bu müəssisənin qiymətli kağızlarına investisiya yatırırlar. Buna görə də müvafiq dəyişikliklərlə yalnız hesablama metodu əsasında uçot aparılmasına hüquqi əsas yaratmaq gərəkdir.

İnvestisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün təkcə vergi qanunvericiliyinə deyil, digər sənədlərə, o cümlədən mülki məsələyə də müəyyən dəyişikliklər etmək gərəkdir.

Öncə göstərmişdik ki, mülki məəcəllənin müvafiq maddəsinə görə SC-nin maliyyə hesabatı ildə bir dəfə KİV-də öz əksini tapmalıdır. Ancaq bir sıra ölkələrin qanunvericiliyinə görə beləhesabatlar ildə 4 dəfə mətbuatda çap olunur. Şübhəsiz ki, belə bir hüquqi həll SC-nin maliyyə vəziyyəti barədə informasiya şəffaflığını yüksəldir və investorların düzgün qərar qəbuluna əsas yaradır.

Başqa bir məsələ isə kiçik səhmdarların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlıdır. Bəllidir ki, mülki məəcəllənin müvafiq maddəsinə görə səhmdarların 10%-nin tələbilə Səhmdarların növbədənkənar ümumi yığıncağı çağrıla bilər. Həm də məlumdur ki, bir sıra ölkələrdə səhmdarların 5 % -nin tələbi belə bir qərar qəbuluna əsas yaradır. Yəqin ki, kiçik səhmdarların hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsi baxımından daha doğrusu, potensial investorların maliyyə bazarlarına cəlbinin stimullaşdırılması baxımından bu ölkələrin təcrübəsindən istifadə məqsədəuyğun olar.

Beləliklə, investisiya mühitinin daha yaxşılaşması baxımından qanunverici bazada müəyyən təkmilləşdirmələr zərurəti barədə müəyyən məqamlar aşkarlandı, ancaq investisiya cəlbəediciliyi təkcə təkmil hüquqi bazanın mövcudluğu ilə şərtlənmir. Bu mühüm daha da yaxşılaşması həm də sahibkarlığa fəal dövlət dəstəyi ilə şərtlənir.

Əvvəlki fəsildə bir dövlətin sahibkarlığa dəstəyini konkret məqamlar üzrə aydınlaşdırdıq. SKMF tərəfindən kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə büdcədən 74 mln manat vəsait ayrılması və ümumiyyətlə 130 mln manat güzəştli kredit verilməsini, AİS fəaliyyətini qeyd etdik. Belə fəal dövlət köməyi müsbət bir hal kimi qiymətləndirildi. Ancaq şübhəsiz ki, bu köməyin artırılması üçün

potensial imkanlar mövcuddur. Belə ki, kiçik və orta sahibkarlığa ayrılan vəsait dövlət büdcə xərclərinin hətta 1 % -ni təşkil etmir və əlbəttə ki, bu istiqamət üzrə büdcə ayırmalarını 2-3 dəfə artırmaq mümkündür. Nəzərə almaq gərəkdir ki, artıq ölkədə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı 207 minə çatıb. O cümlədən fəaliyyət göstərən kiçik müəssisələrin sayı 14532, onlarla işləyənlərin sayı isə 93205 nəfərdir. (2,120, 130) . Yəni, verilən güzəştli kreditlərin həcmi nəzərə alanda, bir kiçik sahibkarlıq subyektinə 628 manat, bir kiçik müəssisəyə isə 9945 manat vəsait düşür. Deməli, bu vəsaitlərin artımına ehtiyac böyükdür.

Qeyd etdiyimiz bu məqamlar prinsipə, vergi – büdcə siyasətinin bəzi aspektlərin aid idi, ancaq vergi-büdcə siyasəti təkcə hansı vergi dərəcələrinin artırılıb-azaldılması, yaxud kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyinin artırılması ilə məhdudlaşmır. Bu siyasət büdcə vəsaiti hesabına infrastruktur təkmilləşdirilməsi üçün fəaliyyətin genişlənməsi ilə də başa çatmır. Bu gün Azərbaycanda vergi-büdcə siyasəti sosial problemlərin effektiv həllinə yönəlməklə, sahibkarlığa və infrastruktur təkmilləşdirmələrə dəstəklə birgə makroiqtisadi sabilliyin qorunmasına yönəlib. Prinsipə, bu düzgün məqamdır. Ancaq bununla birgə vergi-büdcə siyasətinin innovasiya-investisiya yönümünü artırmaq da gərəkdir. Nəzərə alsaq ki, dövlət büdcəsindən elmi-tədqiqat sferasına – innovasiya investisiyalarının ideya mərkəzinə 2010-cu ildə 92,8 mln manat, yaxud büdcə xərclərinin 0,1 %-i həddində vəsait ayrılıb, ölkədə dövlət maliyyə dəstəyinə güvənən vençur fondlar mövcud deyil, onda vergi-büdcə siyasətində bəzi düzəlişlərə ehtiyac görünür.

Beləliklə, vergi-büdcə siyasətinin investisiya mühitinin yaxşılaşmasına təsirini yüksəltmək baxımından da bəzi təkmilləşdirmələr lazımdır.

Makroiqtisadi tənzimlənmənin digər bir istiqamətində – monetar siyasət istiqamətində də müəyyən təshihlər vacibdir. Belə ki, bu günkü monetar siyasətin əsas xəttini yalnız makroiqtisadi sabilliyin qorunması

infilyasiyanın sürətlənməsinə imkan verməmək, valyuta kurslarının ciddi tərəddüdlərinin qarşısını almaq və s. təşkil edir. Əlbəttə ki, monetar siyasətin bu yönümü yanlış deyil və şübhəsiz ki, makroiqtisadi sabillik investisiya cəlbədiciliyinin əsaslarından biridir. Ancaq öncə investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi metodlarından bəlli oldu ki, investisiya mühit həm də kredit resurslarından istifadə imkanlarının yüksəkliyi ilə şərtlənir.

Öncə qeyd etmişdik ki, ölkədə maliyyə, daha doğrusu, kredit resurslarının dəyəri kifayət qədər yüksəkdir. Qeyd olunmuşdu ki, iqtisadiyyata kredit qoyuluşları 2010-cu ildə 9,2 mld manat, yaxud ÜDM-in 22% həddində olub. (6, 19. cə.2.7.) Nəzərə alsaq ki, bu göstərici dünya üzrə ÜDM-in 143,7 %-nə, ABŞ üzrə 215 %-nə, Böyük Britaniya üzrə 159, 1 %-nə, AFK üzrə 138%-nə, Fransa üzrə 106%-nə bərabərdir, onda doğrudan da kredit resurslarının baha olduğunu iddia edə bilərik. (35,p 283. tab. 5.5). Bəllidir ki, XXI əsrin ilk amilliyində bu ölkələrdə yüksək infilyasiya, mövcud olmayıb. Deməli, nisbi «ucuz pul» siyasətini müvafiq tədbirlərlə tamamlayanda makroiqtisadi sabilliyi təmin etmək mümkündür.

Bu baxımdan Mərkəzi bankın uçot dərəcəsi siyasətinə əsaslı dəyişiklik etməsi vacibdir. Belə ki, Mərkəzi Bank 2008 – ci ildə 8 % olan uçot dərəcələrini 2009-cu ildə 2 % - ə qədər azaltsa da, 2010 – cu ildə yenə 3%-ə qədər yüksəltdi. Ancaq məsələ təkcə bundan ibarət deyil. Məsələ həm də ondadır ki, Mərkəzi Bankı uçot dərəcəsi siyasəti daha çox simvolik xarakter daşıyır. Belə ki, faiz dərəcələrinin 2 %, yaxud 3 % olması heç də əsaslı dəyişmələrə səbəb olmur. Əsaslı məsələ budur ki, uçot dərəcələrinə adekvat olaraq yenidən maliyyələşmə həcmi dəyişmir. 2010 –

cu ildə bu istiqamətdəki vəsait 1,8 mld manat olub və ünvanlı olaraq, bir-iki istiqamətə yönəlib. Yəni, kommersiya bankları Mərkəzi Bankın ucuz kredit resurslarından faydalana bilməyiblər və nəticədə kreditlərin ucuzlaşması baş verməyib.

Mərkəzi Bankın açıq bazar əməliyyatları siyasəti də kredit resurslarına əldə etmək imkanlarının asanlaşmasına deyil, sterilizasiyanın reallşamasına yönəlib. Beləliklə, monetar siyasətdə dəyişikliyə – daha dəqiq, kommersiya banklarına yenidən maliyyələşdirmə üçün ucuz resursların verilməsinə ehtiyac vardır.

Mərkəzi Bankın məcburi ehtiyat norması siyasətinin də təkmilləşdirilməsi vacibdir. Öncə qeyd etmişdik ki, qlobal böhran zamanı Mərkəzi Bank məcburi ehtiyat normalarını 0,5%-ə qədər azaltmışdı və bu addım kredit resurslarının artımına əsas yaradırdı. Ancaq məsələnin digər tərəfi budur ki, bütün növ depozitlər üzrə eyni normaların tətbiqi o qədər də effektiv deyil və müəyyən risklər yaradır. Belə ki, tələb olunanadək kreditlər üzrə hətta 0 % - li normalar tətbiq olunsa belə, real kredit mənbəsi yaranmır. Buna görə də bu növ əmanətlərin sığortalıma səviyyəsini yüksəltmək üçün onlar üzrə məcburi ehtiyat normalarını 3 %-ə qədər artırmaq olar.

Dövlət iqtisadi siyasətinin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün lazımlı olan aspektləri aşkarlandı, ancaq investisiya mühitinin cəlbediciliyi təkcə bu siyasətlə şərtlənmir. İnvestisiyaların effektivliyi həm də mikro-iqtisadi səviyyədə bu resurslardan istifadə qabiliyyəti ilə, daha dəqiqi, müəssisə menecmentinin keyfiyyəti ilə bağlı olur.

3.2. Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda investisiyaların səmərəliliyinin artırılması

Öncə qeyd olunmuşdu ki, investisiyalar artım və tərəqqinin zəruri şərtidir. Bu iddia istər bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatına, istərsə də ayrı-ayrı müəssisələrə münasibətdə yanlış deyil. Əvvəldə həm də diqqətə çatdırılmışdı ki, iqtisadi artımın kafi şərti isə investisiya resurslarının optimal bölgüsünü reallaşdıran maliyyə sisteminin mövcudluğudur və belə bir sistem informasiya təminatını gücləndirməklə resursların yüksək gəlir vəd edən istiqamətlərə üstün axınını gerçəkləşdirir. Bu məqamda başqa bir cəhətə diqqət yetirmək, bəzi sualları cavablandırmaq lazım gəlir.

Müəssisənin yüksək gəlirini şərtləndirən ən əsas şərt nədir?

Informasiyaları sürətlə paylayan, informasiya asimmetrikliliyini minimallaşdıran maliyyə sisteminə informasiyalar necə ötürülür?

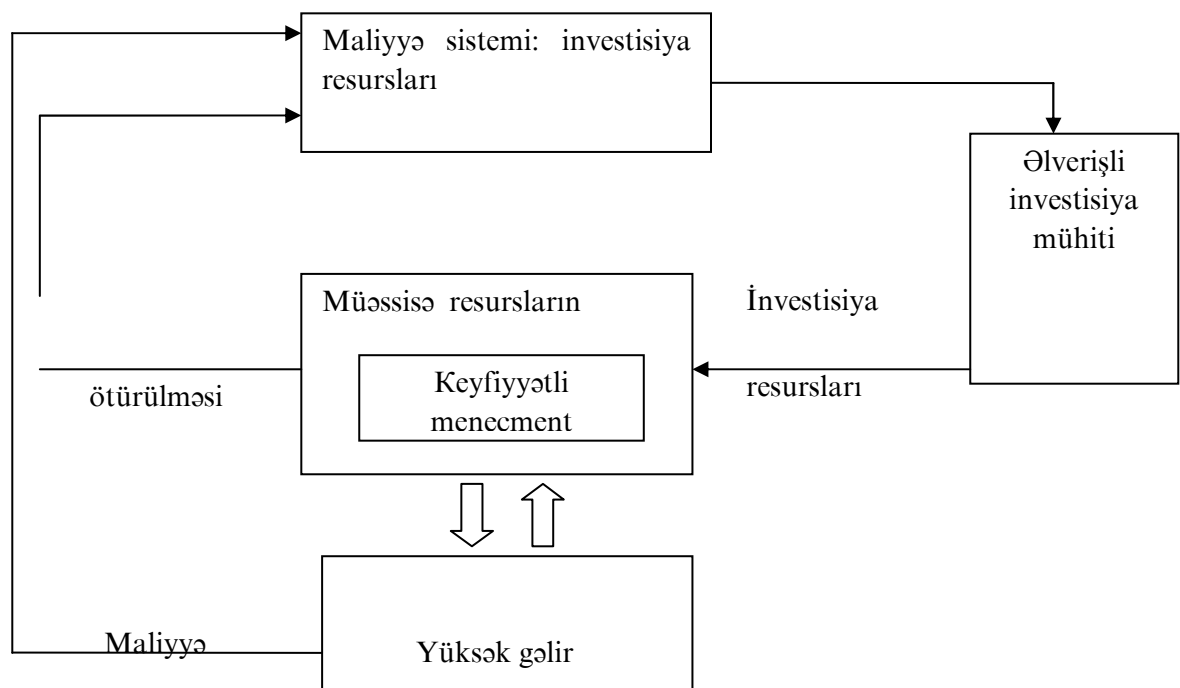
Ümumiyyətlə bəllidir ki, yüksək gəlir “resursların kombinasiyasının” (Y.Şumpeter) tapılması ilə reallaşır və məlumdur ki, “yeni kombinasiyanı” əsl sahibkar, daha doğrusu, bacarıqlı menecer tapır. Çünki, “menecment - ... iş fəaliyyətinin elə bir kordinasiyası prosesidir ki, bu fəaliyyətin effektivliyi təmin edilsin” (31, 256). Daha doğrusu, investisiyaların effektivliyini – yüksək mənfəəti prinsipial olaraq, təkmil menecment reallaşdırır.

Prinsipcə, maliyyə sisteminə informasiyaların ötürülməsində də mühüm rol məhz menecmentə məxsusdur. Hətta inkişaf etmiş maliyyə bazarları mövcud olanda fond birjasındakı səhm kortirovkaları potensial investorlara zəruri informasiya çatdıranda belə menecmentin rolu azalmır. Çünki, yenə də informasiyanın mənbəsi menecmentdir və yüksək keyfiyyətli menecment zəruri informasiyaları – müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatları ictimaiyyətə çevikliklə ötürə bilir.

Bu fundamental məsələnin qeydindən bəlli olur ki, investisiya mühitinin yaxşılaşmasında menecmentin keyfiyyəti çox mühüm rol oynayır. Bu əlaqələri sxematik olaraq, aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Sxem 3.2.

Menecment və investisiya mühiti

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşmasında menecmentin rolu qismən aydın olsa da, növbəti bir sual da müxtəsər aydınlaşdırılmalıdır.

Nəyə görə məhz korporativ idarəetmə gərəkdir? Yaxud nəyə görə ümumiyyətlə, idarəetmənin keyfiyyətindən deyil, korporativ idarəetmənin keyfiyyətindən artırılmasından söhbət gedir?

Ümumiyyətlə, müasir idarəetmə praktikası və nəzəriyyəsi bu sualı cavablandırır və artıq məlumdur ki, “korporativ idarəetmə hər bir kompaniya – böyük və kiçik, özəl və ictimai kompaniyalar üçün ən mühüm məsələdir” (журнал обзор экономического Еврони 2003).

Bu baxımdan müasir idarəetmədə yüksək korporativ standartların tətbiqi vacibdir və məhz bu idarəetmənin mövcudluğu xarici investisiya mənbələrinə - səhm, istiqraz buraxılışı hesabına vəsaitlər cəlbinə imkan yaradır. Nəzərə almaq gərəkdir ki, ötən əsrin 50-ci illərində tətqiqatlarla sübut olunub ki, xarici maliyyələşmə mənbələrindən üstün istifadə bütövlükdə səmərəlidir.

Korporativ idarəetmənin hər bir müəssisə üçün ən vacib bir məsələ olduğunu qeyd etdik, ancaq həm də qeyd etmək lazımdır ki, yüksək keyfiyyətli menecment investisiya prosesində üç qarşılıqlı əlaqəli məsələni – investisiya resurslarının cəlbini, bu resursların optimal paylanmasını, investisiya resurslarının istifadəsinə zəruri monitorinqini reallaşdırmalıdır.

İnvestisiya resurslarının çevik cəlbi öz növbəsində bir neçə faktorla şərtlənir. Mühüm faktorun resursları yüksək mənfəətə yönəldən menecment olduğunu qeyd etmişdik. Ancaq sərbəst vəsaitlərin investisiya prosesinə cəlbini başqa faktorlar da – dolayısı ilə menecmentə aid olan faktorlar da şərtləndirir.

Şübhəsiz ki, bu baxımdan mühüm faktorlardan biri mülkiyyətin effektiv müdafiəsini şərtləndirən hüquqi zəmindir. Məhz belə bir hüquqi zəmin menecmenti

müəssisə maraqlarını qorumağa doğru yönəldir. Hüquqi təkmilləşdirmə ilə bağlı məqamları artıq qeyd etmişik və buna görə təkrar təhlillərə ehtiyac yoxdur.

İkinci bir məqamda – resursların alternativ layihələr üzrə paylanması artıq menecmentin keyfiyyəti xüsusi mühüm rol oynayır. Bu zaman menecment tərəfindən müxtəlif maliyyə təhlillərinin aparılması, maliyyə planlaşdırılması və maliyyə qiymətləndirilməsi metodlarından istifadə və eyni zamanda idarəetmənin inzibati təşkilati quruluşu mühüm rol oynayır.

İnvestisiya resurslarının istifadəsinə monitoring məsələsində də müəssisənin idarəetmə aparatının təşkilati strukturunun təkmilliyi mühüm rol oynayır. Qeyd olunmalıdır ki, investisiya resurslarından effektiv istifadə investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi baxımından təşkilati strukturda ən mühüm rol maliyyə menecmentinə ayrılmalıdır.

Doğrudan da, müasir şəraitdə “kompaniyaların səhmdarlarla münasibəti investorlarla münasibətə çevrilir və “səhmdar “ anlayışından investor anlayışına keçidlə korporativ idarəetmənin statistik təhlilində dinamik təhlilə keçidi reallaşdırırıq” (В.Клейнер. Корпоративное управление и эффективность деятельности компаний. Вопросы экономики . 2008 №10 . ст.33).

Belə bir dinamik yanaşma – “investor” yanaşması müasir mühitdə digər bir mühüm məsələni – idarəetmənin sahibkarlıqdan ayrılması məsələsini aşkara çıxarır. Son dövrlərdəki korporativ iflaslar – “Enron” və s. korporasiyaların süqutu yenidən təmsilçilik – “vicdanlı menecer” probleminə diqqəti artırıb və yenidən sahibkarlığın idarəetmədən çox dərin ayrılması tənqiddə məruz qalıb. Ancaq klassik idarəetmə formalarına – sahibkar idarəetmə formasına qayıdış cəhdləri praktik olaraq mövcud deyil və belə bir idarəetmənin effektivliyi nəzəri baxımından da əsaslandırılmır.

Beləliklə, əslində “sahibkar-investor” münasibətlərinin optimallığı - əlverişli investisiya mühiti müasir şəraitdə daha çox peşəkar menecmentdən asılıdır və bu da öz növbəsində sahibkarlığın menecmentdən ayrılmasını tələb edir.

Ancaq öncə də qeyd etmişdik ki, sahibkarlığın idarəetmədə ayrılmasına – mahiyyətə effektivliyi yönələn bir halda yeni problem – təmsilçilik problemi yaranır və belə bir problem ən inkişaf etmiş ölkələrdə də mövcuddur. Müxtəlif tədqiqatlarda göstərilir ki, 2000-ci ildə ABŞ kompaniyalarının baş icraçı direktorları – baş menecerlərin illik orta gəliri 17 mln \$ təşkil edib. Bu gəlir orta istehsal işçisinin əmək haqqından 531 dəfə çoxdur (32,...23).

Əlbəttə ki, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü müəssisədaxili sosial mühitdə harmoniya yaradılmasına maneə olan cəhətlərdən biridir, ancaq təmsilçilik probleminin ən ciddi tərəfi başqadır. Daha ciddi məsələ menecmentin sahibkarlarla investorların marağını uzlaşdırma bilməsində , yaxud “sahibkar-menecer-investor” qarşılıqlı münasibətlərini eyni hədəfə yönəldə bilməsində və ya buna cəhd etməsindədir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində bu problemin əsas həll yollarından birini menecerlərin gəlirinin birbaşa müəssisənin mənfəətinə bağlanmasıdır. Korporativ sektorda isə menecerin gəlirinin müəyyən qisminin – 30-40 % -nin səhmlərlə ödənilməsi praktikasından istifadə edilir.

Beləliklə, investisiya mühitinin yaxşılaşmasında menecmentin keyfiyyəti, menecmentin keyfiyyətinin artımında isə sahibkarlığın idarəetmədən ayrılması mühüm rol oynayır.

Keyfiyyətli korporativ idarəetmə sisteminin formalaşması əlbəttə ki, təkcə sahibkarlığın idarəetmədən ayrılması ilə şərtlənmir. Bir çox hallarda sahibkarlığın inzibati-təşkilati forması da bu cəhətə ciddi təsir göstərir. Azərbaycan mühitində bu

baxımdan əsas məsələ korporativ formanın zəif inkişafında deyil. Əsas məsələnin mahiyyəti bir qədər fərqlidir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi ölkədə yaradılan əlverişli investisiya və sahibkarlıq mühiti son illərdə sahibkarlıq subyektlərinin sayının sürətli artımını şərtləndirib. Belə ki, 2001-ci ildə dövlət registirində qeydə alınmış müəssisələrin sayı 55799 idi. 2006-cı ildə bu göstərici 70287 – yə, 2011-ci ilin əvvəlinə isə 93416-ya bərabərləşdirilmişdi (2,.698-699 cədv.25.1) . Bu dövrdə kiçik müəssisələrin sayı 44738-dən 77225-ə qədər artmışdı. Deməli, bu dövrdə böyük müəssisələr cəmi 5min, kiçik müəssisələrsə 32487 say artıb. Əlbəttə ki, kiçik müəssisələrdə keyfiyyətli korporativ idarəetmə tətbiqi bir sıra amillərə görə mümkün olmur.

Ancaq keyfiyyətli korporativ idarəetmə sistemlərinin formalaşması baxımından kiçik müəssisələrin sürətli artımı ciddi bir maneə deyil.

Başqa bir cəhət – hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan subyektlərin sayının sürətli artımı şübhəsiz ki, keyfiyyətli idarəetmə sistemlərinin formalaşmasına şərait yaratmır. Belə bir sürətli artım aşağıdakı cədvəldən aşkar görünür.

Cədvəl 3.2.

Sahibkarlıq subyektlərinin sayı və effektiv menecment sistemlərinin formalaşdırılması imkanları

	2006	2011	artım	Effektiv menecment təşkil etmək
1.Böyük müəssisələr	11061	16191	5130	Vardır
2.Kiçik müəssisələr	44738	77225	32487	Əsasən mümkündür
3.Hüquqi şəxs yaratma- dan fəaliyyət	209170	306933	97763	Əsasən mümkün deyil

Mənbə: Azər.stat.gös.səh 698-712 Azərbaycan rəqəmlərdə 2008 səh.64

Aydındır ki, 306933 fərdi sahibkarlıq subyektinin böyük əksəriyyətində, yaxud mütləq əksəriyyətində nə maliyyə planlaşdırılması, nə investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi, nə SWOT, nə də STEP təhlil və s. idarəetmə metodlarından istifadə olunmur. Şübhəsiz ki, bu sahibkarlıq subyektlərində idarəetmə ənənəvi üsulla – fərdi sahibkarın intuiativ yanaşması və sadə idarəetmə və mühasibat metodlarından istifadə ilə gerçəkləşir. Potensial investorlar tərəfindən belə sahibkarlıq subyektlərinə investisiya qoyuluşu şübhəsiz ki, reallaşmır və sahibkarlıq subyektlərinin belə artımı investisiya mühitinin ardıcıl yaxşılaşmasını şərtləndirmir.

Bu baxımdan biznesin inzibati-təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsinə, daha doğrusu, fərdi sahibkarlıq subyektlərinin tədricən hüquqi şəxs formasında fəaliyyətə çevrilən müəssisələrə çevrilməsinə stimül yaradan tədbirlərin reallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Sadələşdirilmiş vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, biznesin təşkilati formaları ilə bağlı mülki məcəllədə lazimi düzəlişlərin edilməsi – daha doğrusu, biznesin yalnız hüquqi şəxs formasında təşkilinin nəzərdə tutulması kimi tədbirlər effektiv idarəetmə sisteminin hər bir sahibkarlıq subyektində təşəkkülünə əsas yarada bilər.

Korporativ idarəetmənin təşəkkülü və bu idarəetmənin keyfiyyətinin artımı-investisiya mühitinin yaxşılaşmasına birbaşa təsir göstərən faktorlar təkcə öncə sadaladığımız məsələlərlə öz həllini tapmır. Yəni, biznesin təşkilinin hüquqi formalarının təkmilləşməsi, sahibkarlığın menecmentdən ayrılması, menecer maraqlarını investor və sahibkar maraqları ilə uzlaşdıran tədbirlərin gerçəkləşməsi və s. korporativ menecmentin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə tam əsas yaratmır. Bu məsələlərin həlli ilə investisiyaların effektivliyi və investisiya mühitinin yaxşılaşması tam həllini tapa bilməz. Bu baxımdan mühüm məsələlərdən biri də menecmentdə ən müasir idarəetmə metodlarından istifadədir.

Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə istinad vacibdir. Bəllidir ki, bir sıra Qərb ölkələrində korporativ menecmentin bəzi daxili funksiyalarının – Loqistika, daxili audit, satış sifarişlərinin emalı, bir çox mühasibat işləri xarici tərəfdaşlara – ixtisaslaşmış firmalara həvalə olunur. Yeni informasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə ilə yaranan bu yeniliklər – Ümumi Xidmətlər Mərkəzi, outsorsinq, beçmerkinq və s. əsas əhəmiyyəti bundadır ki, bu metodlar idarəetmə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan yaradır. Belə ki, daxili audit, Loqistika və s. bəzi işlərin firma daxilindən istifadəsindən imtina – yəni, çoxsaylı əlavə kadr heyəti saxlamaq və digər xərclərdən imtina edib, bu işləri xarici tərəfdaşa – ixtisaslaşmış Ümumi Xidmətlər Mərkəzinə həvalə edəndə, müvafiq xərclərin 30% azaldılması mümkün olur (Моргарет мей. Трансформации функции финансов. М.2005 ст.53). Ümumiyyətlə, ÜXM, outsorsinq, beçmarkinqdən istifadə korporasiyaların müvafiq işlərə sərf etdiyi şərtlər diapazonunu 0,6-6,95% -dən 0,5-4,79% -ə qədər azaldıb (Мир.мей.ст.65).

Bu metodlardan, yaxud dövriyyə kapitalının idarə edilməsində istifadə olunan “just –on – time” metodundan istifadə şübhəsiz ki, vəsaitlərin daha effektiv istifadəsində ardıcıl olaraq, mənfəətin yüksəlməsi və investisiya mühitinin daha da yaxşılaşmasına əsas yaradır. 1994-2000 –ci illər ərzində Böyük Britaniyada təkcə outsorsinq əməliyyatlarının həcmnin 3 dəfə artımı məhz belə metodların istifadəsinin effektivliyini təsdiqləyir (Мир.мей.ст.55-56). Bu öncül təcrübələrin Azərbaycan müəssisələri tərəfindən yaxın perspektivdə istifadəsi prinsipcə mümkündür və ölkədə informasiya texnologiyaları sferasının sürətli inkişafı bu baxımdan ən ciddi hesab edilə bilən maneəni – texniki imkansızlığı aradan qaldırıb.

Korporativ idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına təsiri ümumiyyətlə aydınlaşdı və müvafiq təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyənləşdi. Aparılan təhlilləri yekunlaşdırmaq, ümumiləşdirmək və bir sıra nəticələri müəyyənləşdirmək olar.

Nəticələr

Aparılan təhlillər aşağıdakı nəticələri aşkarlamağa imkan yaradır:

- Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının hər hansı bir təbii resursdan ciddi asılılığı uzunmüddətli və dayanıqlı sosial – iqtisadi inkişaf üçün maneədir və müxtəlif ölkələrin sosial – iqtisadi və siyasi inkişaf tarixi bu iddianın doğruluğunu təsdiqləyir;

- Sosial – iqtisadi inkişafın resurs asılılığının dürüst mənzərəsini yalnız kompleks göstəricilər əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycanda məşğulluğun strukturu arılıqda götürülmüş hər hansı bir sektordan asılılığı aşkarlamır, ancaq istehsal və ixrac strukturunun təhlilində çox ciddi asılılıq müəyyənləşir;

- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin effektivkiyi dinamik inkişafa çox pozitiv təsir edə bilən sahələrin dürüst müəyyənləşdirilməsindən, bu sahələrə daha üstün investisiya axınını təmin tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılmasından, təbii resurs satışından əldə edilən gəlirlərin diversifikasiya yönümlü istifadəsindən ciddi asılıdır;

- İqtisadiyyatın effektiv diversifikasiyaya yönələn dövlət siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması müxtəlif xarici təcrübələrdən yararlanmağı, başqa ölkələrdə neqativ nəticələrə səbəb olan tədbirlərdən imtinanı tələb edir. Xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili ən effektiv nümunənin Norveçə məxsus olduğunu təsdiqləyir. Bu ölkənin təcrübəsi təsdiq edir ki, təbii resurs gəlirlərindən asılılığı mininmallaşdırmaq üçün daxil olan gəlirlərin istifadəsi nisbi məhdudlaşdırılmalı, vəsaitlərin diversifikasiya olunmuş istifadəsi həyata keçirilməli, insan kapitalının formalaşmasına və daha dinamik inkişafı təmin edən sahələrə nisbi yüksək vəsait yönəldilməlidir;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası baxımından qeyri - neft sənayesinin inkişafının mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir və bu sferaya üstün investisiya cəlbi effektiv bir tədbir hesab edilə bilər;

- Azərbaycanın qeyri – neft sənayesində son illər müsbət meyllər güclənir və inkişaf sürətlənir. Ancaq bu inkişaf mövcud infrastrukturun, əmək resursları ilə təminatın, elmi potensialın, sənayenin tarixi inkişaf yolunun, əlverişli təbii – coğrafi vəziyyətin və.s.-in gərəkliliklərinə adekvat deyildir;

- Son dövrlərdə texnoparkların yaradılması və onlara vergi güzəştlərinin tətbiqi, sənayenin inkişafına dair əhatəli bir ppoqramın hazırlanması və qəbulu ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından çox effektiv tədbirlərdir və qeyri – neft sənayesində investisiya fəallığının ciddi artımına, ardıcıl olaraq, iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşməsi və bütövlükdə iqtisadi tərəqqiyə pozitiv bir təsirdir;

- Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün təkə neft gəlirlərindən istifadənin yetərli deyil. Bu baxımdan BXİ-lərin, özəl daxili investisiyaların, maliyyə bazarlarının vəsaitlərinin cəlbi də gərəklidir;

- iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması zəruridir və Azərbaycanda kifayət qədər cəlbedici investisiya mühitinin olduğunu əminliklə iddia etmək mümkündür;

- iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafı prosesinin effektivliyinin qeyri - neft sənayesinə investisiyaların innovasiya yönümlülüyündən asılıdır və qeyri - neft sənayesində innovasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün dövlət innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə - elm – istehsal, təhsil – istehsal qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, vergi və amortizasiya siyasətində ardıcıl təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyulur;

- texnopaklarda istifadə edilən güzəştli vergi mühitinin, yeni avadanlıqlara 50%-li amortizasiya normalarının qeyri - neft sənayesinin nisbi elmtutumlu sahələrinə tətbiqi bütölkədə iqtisadi inkişafa pozitiv təsir göstərir;

- qeyri - neft sənayesinə yönələn investisiyaların effektivliyində, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə bu sferaya investisiyaların cəlbində mikroiqtisadi səviyyədə menecmentin keyfiyyəti mühüm rol oynaması, menecmentin keyfiyyət artımının hər bir müəssisədə yüksək korporativ standartların tətbiqini tələb edir və bu baxımdan ölkədə biznesin təşkilatı – hüquqi formalarını təkmilləşdirmək - fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq subyektinin tədricən hüquqi şəxslərə çevrilməsini stimullaşdırmaq gərəklidir;

- Korporativ menecmentin keyfiyyətinin artırılması üçün yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi – outsorsinq, «just-ontime» və s. tətbiqi məqsəduyğundur və belə metodların tətbiqi investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsini, ardıcıl olaraq, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. İ.Əliyevin 2014-cü ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş yığıncaqda nitqi. Azərbaycan qəzeti 14 fevral 2015 ci il
2. Azərbaycan rəqəmlərdə 2014
3. Azərbaycanın sənayesi 2014
4. А.Смит. Исследование о природе и причинах богатства народов. М. Ленинград. 1935 том 2.
5. А.Маршалл. Принципы политической экономики. М. 1995.
6. Г.Греф, К.Югосва Российская банковская система в условиях глобального кризиса. Жур.Вопросы экономики. 2009 № 7.
7. .Шорп, Г.Дж.Александр, Дж.В.Бейли. Инвестиции М.1999
8. F.K. Веа, V. Duma экономика предприятий М. 2000
9. М.Алое. Инвестиции. М. 2005

- 10.İnvestisiya fəaliyyət haqqında qanun..Biznesmenin bülleteni 2003 № 18
- 11.Сборник законов Российской Федерации. М. 1999.
- 12.А.Радыгин, Р.Энтов. жур. Вопросы экономики 2008 №8.
- 13.Б.Н.Кузык, Ю.В. Яковец. Россия – 2050 – стратегия инновационного прорыва. М. 2007.
- 14.Р.Раджан, Л.Зингалес. Спасение капитализма от капиталистов. М. 2004.
- 15.В.В.Ковалев. Инвестиции. М.2003
- 16.Ю.Шумпетер. Капитализм, социализм и демократия. М. 1995
- 17.М.Ершов. Кризис 2008 года: «Момент истины для глобальной экономики. Жур. Вопросы экономики 2009 № 2
- 18.Н.Н.Ливенцев, Г.М.Костюнина. Международная движение капитала. Учебник М. 2004.
- 19.А.Г.Грязнов. Финансово-кредитный энциклопедический словарь. М.2002.
- 20.М.Sadıqov, A.Hüseynov, V.Zeynallı – Korporativ maliyyə В. 2007.
- 21.З.Боди, К.Мертон. Финансы. М. 2003.
- 22.А.В.Барыгин. Инновационный менеджмент М.2007.
- 23.М.Роббинс, М.Коулер. Менеджмент М.2004
- 24.Р.Раджан, Л.Зингалес. Спасение капитализма от капиталистов. М. 2004.
- 25.В.В.Ковалев. Инвестиции. М.2003
- 26.Ю.Шумпетер. Капитализм, социализм и демократия. М. 1995
- 27.М.Ершов. Кризис 2008 года: «Момент истины для глобальной экономики. Жур. Вопросы экономики 2009 № 2
- 28.Н.Н.Ливенцев, Г.М.Костюнина. Международная движение капитала. Учебник М. 2004.

29. А.Г.Грязнов. Финансово-кредитный энциклопедический словарь. М.2002.
30. М.Sadıqov, A.Hüseynov, V.Zeynallı – Korporativ maliyyə В. 2007.
31. З.Боди, К.Мертон. Финансы. М. 2003.
32. А.В.Барыгин. Инновационный менеджмент М.2007.
33. М.Роббинс, М.Коулер. Менеджмент М.2004
34. Журнал обзор экономического Еврони 2003
35. Сусанов Д. Методы измерения странового риска. Жур. Рынок ценных бумаг 2001. № 16
36. Hausmann R., Hwang J. and Rodrik D. “What You Export Matters”. KSG Working Paper Series. 2005
37. César A. Hidalgo. “The Dynamics of Economic Complexity and the Product Space over a 42 year period”. CIDWorking Paper No.189. December, 2009
38. J. Boccoardo, V. Chandra, Y. Li and I. Osorio. “Why export sophistication matters for growth?”. PRMED, November 6, 2007

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİ

MAGİSTR HAZIRLIĞI MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

RƏŞİDOVA SEVİNC NƏMİQ QIZI

**« AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA
İNVESTİSİYA FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ »**

magistr dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycanda 1995-ci ildən başlanan iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial islahatlar kursu bu gün də - dünyanın global böhran məngənəsində sıxıldığı zamanda da öz effektiv nəticələrini göstərməkdədir. Belə ki, bu müddət ərzində ÜDM 28 dəfəyə yaxın yüksəlib və 1995-ci ilin 2 mlrd 133 mln. manat olan ÜDM göstəricisi 2014 – cü ildə 59 mlrd manata yüksəlib. (3, səh. 61 və 2, səh. 384. cədvəl 14.1.) 2000-2014-cü illər ərzində iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların həcmi 17 dəfə yüksəlib və 1,3 mld manatdan təxminən 22,6 mld manata qədər artıb. (2, səh.413, cədvəl 15.9) 2000-2014-cü illərdə əhalinin gəlirləri 4 mlrd manatdan 39,4 mld manata qədər, orta aylıq əmək haqqı 44,3 manatdan 444,3 manata qədər yüksəlib. (2. səh 39. cədvəl 1.1., səh 144. cədv.5.1). Beləliklə, ümummilli lider H.Əliyevin fundamental islahat kursu və bu kursun prezident İ.Əliyev tərəfindən yaradıcılıqla davam etdirilməsi dünyanı saran global böhran şəraitində də Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf dinamizmini qoruyub, saxlayıb. Cənab prezident İ.Əliyev çox düzgün qeyd edib ki, «... Azərbaycan son 11 il ərzində dünyada iqtisadi artım templərinə görə ən sürətlə inkişaf edən ölkədir» (1).

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət iqtisadi siyasətinin konkret istiqamətlərinə – düzgün fiskal və pul-kredit siyasətinə, valyuta siyasətinə, məşğulluğun artırılması siyasəti və s. əsaslanır. Ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına yönələn dövlət siyasəti də Azərbaycan Respublikasının uğurlu iqtisadi nəticələrinin əldə olunmasında mühüm rol oynayıb. Daha doğrusu, müasir Azərbaycan iqtisadi inkişaf modeli təcrübəsində bir daha təsdiq olundu ki, «kapitallar qənaət nəticəsində artır, israf və düşüncəsizlik nəticəsində aparılır». (11, st 135). Global iqtisadi böhran bir

daha sübut etdi ki, davamlı və dinamik inkişaf maliyyə bazarlarının spekulyativ oyunlarına deyil, real sektora investisiyalara əsaslanmalıdır. Artıq əksər iqtisadçıların rəyinə görə «... böhranın dərin səbəbi ... ABŞ-dakı izafə istehlakla bağlıdır». (15, c. 4.) Beləliklə, qlobal böhran çoxsaylı iqtisadçı alimlərin fundamental nəzəriyyələri ilə iddia olunan həqiqəti – yığım və investisiyaların iqtisadi tərəqqinin zəruri şərti olmasını bir daha təsdiq etdi. Ancaq nəzəri baxışlar da, təsərrüfatçılıq praktikasi da sübut edir ki, iqtisadi inkişaf həm də investisiya proseslərinin effektivliyi ilə şərtlənir. Bu effektivlik digər başqa faktorlarla birgə məcmu investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə optimal paylanmasını tələb edir. Bu baxımdan hər bir konkret iqtisadi tarixi mərhələdə investisiya proseslərinin ən müxtəlif tərəflərini öyrənən fərqli səviyyəli tədqiqatların - o cümlədən investisiyaların sahələrarası, sahədaxılı diversifikasiyasının əhəmiyyətini öyrənən tədqiqatların aparılması məqsəduyğundur. İqtisadiyyatın hər hansı bir sektordan güclü asılı olduğu ölkələrdə - o cümlədən Azərbaycanda bu istiqamətdə araşdırmaların aparılması xüsusilə zəruridir. Belə ki, son illər iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi dövlət iqtisadi siyasətinin ən prioritet məqsədlərindən biri olmasaydı və zəruri tədbirlər reallaşdırılmasaydı, neft qiymətlərinin kəskin azalması iqtisadi böhran, büdcə gərginliyi, valyuta qeyri - stabilliyi ilə müşayiət olunmalıydı. Ancaq ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığı hələ də güclüdür və ÜDM-in 31%-nin neft sektorunun payına düşməsi bu asılılığı təsdiqləyir. (3) Yəni iqtisadi diversifikasiya məsələsi aktual olaraq qalır və aydındır ki, diversifikasiyanın dərinləşməsi müxtəlif sektorlarda - xüsusilə, Azərbaycan iqtisadiyyatının indiki vəziyyətində ən dinamik artımı təmin edə bilən emal sənayesində investisiya fəallığının daha da yüksəldilməsini tələb edir. Bu baxımdan qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının artırılması məsələlərinin araşdırılmasına yönələn tədqiqatların zəruriliyi aşkara çıxır. Məhz belə tədqiqatların nəticələri əsasında qeyri - neft sənayesində

investisiya fəallığının artırılmasını təmin edən praktik tədbirlər dəsti formalaşdırmaq mümkündür və bu baxımdan dissertasiya mövzusu aktualdır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. İnvestisiyaların effektivliyində sahələrarası paylanmanın rolu çoxsaylı tədqiqatlarda araşdırılsa da, daha konkret bir məsələ - iqtisadiyyatın və investisiyaların diversifikasiyası problemi 20-ci əsrin 2-ci yarısından etibarən öyrənilib. Bu problem - “Holland sindromu” problemi 1959-cu ildən başlayaraq dünya alimlərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu alimlərdən T.M.Rıbçinski, V.M. Korden, J.P. Neari, C. Saks, M.L. Ross, C.A. Robinson, R.Torvik, T.Verdier, M.F Montes , V.V Popov, P.Kruqman, V. Polteroviç , A. Tonis və digərlərini göstərmək olar.

Son illər iqtisadiyyatın və investisiyaların şaxələndirilməsi probleminin tədqiqi sahəsində ölkəmizin iqtisadçı alimləri də bir sıra araşdırmalar aparmışdır. Onlardan Ə.C.Muradov, A.Nadirov, Ə.İ.Bayramov, M.Ə.Əhmədov, Q.N.Manafov, T.A,Hüseynov, T.Ə,Quliyev, H.Allahverdiyev, Ə.Q.Əlirzayev, A.Hüseynovun Z.Ə.Səmədzadə, İ.H.Aliyev, Ə.C.Muradov, V.M.Vəliyev, Ş.M.Muradov, F.C.Həsənov, V.Ə.Rüstəmov, Y.H.Həsənli və başqalarını xüsusilə qeyd etmək olar.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi barədə danışarkən, bir məsələ də qeyd olunmalıdır. İqtisadiyyatın və investisiyaların diversifikasiyası məsələsi bütövlükdə qismən əhatəli tədqiq edilsə də konkret istiqamətlə üzrə - o cümlədən qeyri - neft sənayesi üzrə bu məsələlər ətraflı araşdırılmayıb.

Buna görə də qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının artırılması məsələlərinin müxtəlif aspektlərinin – hüquqi, iqtisadi, idarəetmə və s. aspektlərinin öyrənilməsinə yönələn tədqiqatlara ehtiyac var və müasir Azərbaycanın mövcud iqtisadi, sosial gerçəkliklərində qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının daha da yüksəldilməsi yollarını müəyyənləşdirən tədqiqatlar gərəklidir.

Tədqiqat məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının artırılmasının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədin reallaşması üçün aşağıdakı vəzifələr həll olunmalıdır:

- İqtisadiyyatın şaxələnməsinin iqtisadi inkişafa təsiri və iqtisadiyyatın şaxələnməsində investisiya təminatının rolunun nəzəri aspektləri aydınlaşdırılmalıdır;

- İqtisadiyyatın şaxələnməsinin xarici təcrübələri ətraflı təhlil edilməlidir;

- İqtisadi tərəqqiyə yönələn diversifikasiya siyasətində qeyri - neft sənayesinin inkişafının əhəmiyyəti aşkarlanmalı və bu inkişafın investisiya təminatı məsələləri öyrənilməlidir;

- Ölkə qeyri - neft sənayesinin müasir sosial - iqtisadi inkişafdakı rolu aydınlaşdırılmalıdır;

- Azərbaycan Respublikasının qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının mövcud vəziyyəti təhlil edilməlidir;

- Qeyri - neft sənayesində investisiya proseslərinin tənzimlənməsi məsələləri ətraflı öyrənilməlidir;

- Azərbaycan qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının daha da yüksəldilməsinə zəmin yaradan dövlət iqtisadi siyasətinin əsas xətləri aşkarlanmalıdır.

- Azərbaycan qeyri - neft sənayesində investisiya fəallığının effektivliyinin artırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir;

Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin metodoloji əsasını iqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif məktəblərinin nümayəndələrinin baxışları, iqtisadi diversifikasiya məsələrinə aid tədqiqatlar, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsinə aid baxışlar, investisiya proseslərinin

tənzimlənməsinə aid olan araşdırmalar, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və Azərbaycan respublikasında iqtisadi islahatlara aid müxtəlif dövlət proqramları təşkil edib.

Dissertasiyanın informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi və müxtəlif dövlət orqanlarının statistik məcmuələri, məlumatları, Dünya Bankı, BFV-nun, BMT-nin statistik jurnalları, dissertant tərəfindən toplanılan digər məlumatlar təşkil edib.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan qeyri - neft sənayesində investisiya fəaliyyəti və bu sektorda investisiya fəallığının artırılması istiqamətləridir.

Tədqiqat predmeti. Tədqiqatın predmeti qeyri - neft sənayesi təmsalında iqtisadiyyatın diversifikasiyası və iqtisadi diversifikasiyanın investisiya təminatıdır.

Tədqiqatın elmi yenilikləri.

- iqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzəri-metodoloji yanaşmalar kompleks tədqiq olunmuş və mühüm istiqamətlər üzrə ümumiləşdirilmişdir;

- iqtisadi sistemin təbii resurslardan asılılığının dürüst müəyyənəlməsi üçün kompleks göstəricilər dəstindən istifadənin zərurəti əsaslandırılmışdır;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası baxımından qeyri - neft sənayesinin inkişafının mühüm əhəmiyyətə malik olduğu aşkarlanmış və bu sferaya üstün investisiya cəlbi zərurəti əsaslandırılmışdır;

- neft ixrac edən ölkələrin “Holland sindromu” ilə mübarizə təcrübəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiq edilməsi yolları müəyyən edilmişdir;

- qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məqsədilə Azərbaycan iqtisadiyyatında neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları müəyyən edilmişdir;

-Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün təkcə neft gəlirlərindən istifadənin yetərli olmaması diqqətə çatdırılmış və BXİ-nin, daxili özəl investisiyaların bu baxımdan ciddi bir mənbə olması əsaslandırılmışdır;

- iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafı prosesinin effektivliyinin qeyri - neft sənayesinə investisiyaların innovasiya yönümlülüyündən asılılığı əsaslandırılmış və qeyri - neft sənayesində innovasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün dövlət innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulduğu göstərilmişdir;

- dövlət innovasiya siyasətinin səmərəliliyinin artırılması üçün praktikada tətbiq edilən mexanizmlərin - vergi güzəştləri, sürətləndirilmiş amortizasiyanın, güzəştli kreditləşmənin selektiv olaraq ayrı - ayrı sənaye sahələrinə tətbiqi zərurəti əsaslandırılmışdır;

- texnopaklarda istifadə edilən güzəştli vergi mühitinin, yeni avadanlıqlara 50%-li amortizasiya normalarının qeyri - neft sənayesinin nisbi elmtutumlu sahələrinə tətbiqinin bütölkədə iqtisadi inkişafa pozitiv təsiri aşkarlanmışdır;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının sahəvi quruluşunun optimallaşdırılması yolu ilə onun davamlı inkişafının təmin olunması məqsədilə makroiqtisadi siyasət tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması yolları, o cümlədən fiskal, monetar və xarici ticarət amilləri konkretləşdirilmişdir;

- qeyri - neft sənayesinə yönələn investisiyaların effektivliyində, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə bu sferaya investisiyaların cəlbində mikroiqisadi səviyyədə menecmentin keyfiyyəti mühüm rol oynaması, menecmentin keyfiyyət

artımının hər bir müəssisədə yüksək korporativ standartların tətbiqini tələb etməsi aşkarlanmış və bu baxımdan ölkədə biznesin təşkilatı – hüquqi formalarını təkmilləşdirmək - fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq subyektinin tədricən hüquqi şəxslərə çevrilməsini stimullaşdırmaq gərəkliyi əsaslandırılmışdır;

- müəyyənləşdirilmişdir ki, korporativ menecmentin keyfiyyətinin artırılması üçün yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi – autsorsinq, «just-ontime» və s. tətbiqi məqsəduyğundur və belə metodların tətbiqi investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsini, ardıcıl olaraq, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işində əldə edilmiş məntiqi ümumiləşdirmələr və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış elmi nəticələr və təhlillər nəticəsində irəli sürülən təkliflər ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və makroiqtisadi siyasətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə proqram və proqnoz xarakterli sənədlərin hazırlanmasında, ölkə sənayesinin inkişafında, qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində menecmentin keyfiyyətinin yüksəldilməsində həmçinin tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi.

Dissertasiya «İqtisadiyyatın tənzimlənməsi» kafedrasının bir sıra əməkdaşlarının və bir neçə qrup üzrə magistrlərin iştirakı ilə müzakirə olunub və müdafiə üçün tövsiyyə edilib. Dissertasiya üzrə iki elmi tezis hazırlanıb. ADİU-nin fərqli kafedralarının iki dosenti dissertasiya işinin nəticələrinin uğurlu olması barədə rəy verib.

Dissertasiya işinin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi üç fəsil, 8 paragrafdan ibarətdir. İşin həcmi 93 səhifədir.

Iqtisadiyyatın şaxələnməsinə zərurət hər hansı bir ölkənin sosial iqtisadi

sisteminin ayrılıqda götürülmüş bir sektordan, daha doğrusu, hər hansı bir təbii resurs hasilatına əsaslanan sektordan asılılığı kifayət qədər yüksək səviyyədə olanda ehtiyac yaranır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi yollarını müəyyənləşdirilməsindən öncə ölkə iqtisadiyyatının resurs asılılığı səviyyəsinin aydınlaşdırılması zəruridir. Məhz resurs asılılığı səviyyəsinin aşkarlanması diversifikasiya zərurətini şərtləndirir. İqtisadiyyatın bir təbii resursdan asılılığı məsələsi öncə qeyd etdiyimiz kimi ötən əsrin 2-ci yarısından etibarən nəzəri araşdırmaların predmeti olub və iqtisadi ədəbiyyatlarda daha çox "Holland sindromu" adlandırılıb. Müxtəlif nəzəri mənbələrdə belə bir asılılığın səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün göstəricilər dəsti də təklif edilib. Beləliklə, öncə bu məsələlərin araşdırılması məqsəduyğundur və aydındır ki, araşdırmalar Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası yollarının aşkarlanmasına yönəlməlidir.

Müstəqilliyin ilk illəri Azərbaycan iqtisadiyyatında böhranlı dövr kimi xarakterizə olunsada, 1996-cı ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş və növbəti illərdə dinamik artım müşahidə olunmuşdur. Son illərdə isə ölkəmiz iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyada qabaqcıl yerlərdən birini tutmuşdur. İqtisadi inkişaf templərinin əldə olunmasında neft amilinin təsiri əhəmiyyətli olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə ölkədə neft hasilatının artması, dünya bazarında neftin qiymətinin əlverişli olması və neft sektoruna qoyulan iri həcmli investisiyalar bu sektorun inkişafını şərtləndirmişdir ki, bu da öz növbəsində ölkə iqtisadiyyatının neft sektorundan asılılığını gücləndirmişdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələrin əksəriyyəti bu resursların ixracından əldə edilən vəsaitləri səmərəli şəkildə istifadə edə bilmədiyindən, ciddi problemlərlə üzləşməli olmuşlar ki, bunun da əsas səbəbi neftin qiymətinin dəyişkən olmasıdır. Başqa sözlə, neftin qiyməti qeyri-sabit olduğundan, neft ixrac edən ölkələrin gəlirlərinin də neftin qiymətindən asılı olaraq artıb-azalması

həmin ölkələr üçün bir sıra ciddi problemlər yaradır. Ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında təbii sərvətlərin bu cür neqativ rolu dünya iqtisadiyyatında “Holland sindromu” kimi xarakterizə olunur.

BMT-nin İqlim Dəyişiklikləri üzrə Çərçivə Konvensiyası öz sənədlərində iqtisadi diversifikasiyaya belə definisiya verir: “İqtisadi diversifikasiya geniş çeşiddə məhsulların iqtisadiyyatda istehsal edilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir. Bu anlayış, həmçinin ixrac bazarlarının diversifikasiyası və daxili iqtisadi fəaliyyətlərdən ayrı gəlir mənbələrinin diversifikasiyasını da əhatə edir”. İxracın diversifikasiyası isə mövcud ixrac səbəbindəki ayrı-ayrı malların xüsusi çəkisini dəyişməyə, ixrac səbətinə yeni əmtəələr təklif etməyə və yeni coğrafi bazarlara çıxışı nəzərdə tutan siyasətlərin məcmusudur. İqtisadi diversifikasiya siyasətinin əsas elementləri bunlardır: kapital (insan kapitalı, fiziki kapital və təbii sərvətlər), resurslardan daha effektiv istifadəyə imkan verən rəqabətli bazarlar, infrastruktur təminatı, davamlı institusional və struktur islahatları, xarici sərmayənin hərəkətində və ticarətdə sərbəstlik, makroiqtisadi sabillik.

Əmək bazarının diversifikasiyası səviyyəsinin öyrənilməsi də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin formalaşması baxımından vacib hesab edilir. Əmək bazarının sektorlar üzrə konsentrasiyasını hesablamaq üçün Herfindal indeksindən istifadə edilir. 2000-2013-cü illərdə Azərbaycanın əmək bazarının strukturunda koordinal dəyişikliklər baş verməyib. Baş verən əsas dəyişikliklər kənd təsərrüfatında məşğulluğun bir az (4,1 faiz bəndi), ticarət sektorunda məşğulluğun ÜDM-də payının 16,9%-dən 14,7%-ə düşməsi, həmçinin tikinti sektorunun məşğulluğun payının 4,1%-dən 7,2%-dək artmasıdır.

Cədvəl 1.

2000-2013-cü illərdə məşğulluğun iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə strukturu (%)

Göstəricilər	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2013
Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	41	38,7	38,5	38,3	38,2	38,1	39,4	36,9
Mədəncixarma sənayesi	1	1	1,1	1,1	1	1	1	0,9
Emal sənayesi	4,6	4,9	5	5	5	5	4,8	5
Tikinti	4,1	5,2	5,3	5,3	5,4	5,4	6,0	7,2
Topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri	16,9	15,6	15,8	15,8	15,9	15,9	12,3	14,7
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	4,5	4,3	4,3	4,3	4,3	4,3	4,1	4,1
Herfindalindeksi	0,212	0,191	0,190	0,188	0,188	0,187	0,186	0,184

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə 2014.səh 30

Göründüyükimi,

Azərbaycanın əmək bazarının sektorları üzrə paylanması göstəricisi qənaətbəxş sayıla bilər və 2000-2013-cü illərdə cüzi dəyişikliyə uğrayıb. Əgər 2000-ci ildə əmək bazarının sahə konsentrisiyası üzrə Herfindal indeks 0,212 olubsa, 2013-cü ilədək 0,184-dək düşüb.

İxrac baxımından iqtisadiyyatın əsaslılıq səviyyəsinin müəyyənləşdirərək **ixracın təkmilliyi ölçüsü** (*measure of export sophistication (EXPY)*) göstəricisindən istifadə olunur. Daha yüksək məhsuldarlıq və gəlirlilik səviyyəsinə malik məhsulları ixrac edən ölkələri iqtisadi artım templəri daha stabil, iqtisadi rifah səviyyəsi isə daha yüksək olur. Milli gəliri yüksək olan ölkələrin “ixrac səbəti” daha təkmil hesab edilir və az gəlirli ölkələr həmin struktura nail olmağa cəhd edir. Ölkənin ümumi ixracının zənginliyini (*sophistication*), gəlirliyinivə keyfiyyətini ölçmək üçün öncə ixracın strukturunda önəmli yertutan hər bir məhsulun əsaslaşdırıldığı gəlir səviyyəsi ölçülür. Bu indikator PRODY adlandırılır və aşağıdakı formulla hesablanır:

Burada:

$$\frac{x_{jk}}{X_j}$$

*hər bir məhsulun ölkənin ümumi ixracındakı xüsusi çəkisi*dir;

$$= \sum_j (x_{jk} / X_j)$$

- *oxşar məhsulları ixrac edən ölkələrin ümumi ixracının strukturunda müvafiq məhsulun xüsusi çəkisinin cəmi*dir;

- *oxşar məhsulu ixrac edən ölkələrdə ədədə başnadüşən milli gəlirin* (*ÜDM*) *səviyyəsidir.*

PRODY

bu və ya digər məhsulu ixrac edən ölkələrin hər bir məhsulun fərdi və ölkə qrupları üzrə ixracda kəmiyyətə da nəzərə alınmaqla hesablanan ədədə başnadüşən ÜDM məbləğidir. Konkretəmtəni əgər (i) yüksək gəlirli ölkələr ixrac edərsə, (ii)

həmin məhsulun ixrac edən ölkələrin ixracının strukturunda təqribən bərabər paylanıbsa, PRODY məbləğidə də yuxarı olur.

Ümumiyyətlə, bu indikator “müqayisəli üstünlük” əmsalının (*Revealed Comparative Advantage* – *RCA*) və Herfindal indeksinin (beləki, ixracın strukturundakı malların gəlirliyinin əzəralmır) daha təkmil forması hesab olunur¹⁰¹. RCA

bu və ya digər məhsulun ölkənin ixracındakı payının həmin məhsulun dünyaticarətindəki payına bölünməsi ilə hesablanır və belə hesab olunur ki, RCA -in 1-dən böyük olduğu əmtəə və xidmətlər öz ölkə müqayisəli üstünlüklərə (müvafiq istehsal sərəfəsi, xammal və kapitala optimal təchizat, yerləşmə və daşınmada üstünlüklər, digər xərclərin azlığı və s.) malikdir. (22). Məsələn: 2010-cu ildə xam neftin Azərbaycanın ixracındakı payının 86%, xam neftin dünyaticarətindəki payının isə 7,98% olduğuna əzəralsaq, $RCA = 86 / 7.98 = 10.8$. Bu göstərici yəsasən, Azərbaycan xam nefti öz müqayisəli üstünlüyə malikdir və konkret bu məhsul üzrə rəqəbatli liyi yüksəkdir.

Beləliklə, investisiya mühitini müəyyən edən iki böyük əsas – müsbət element hesab edilə bilən investisiya cəlb ediciliyi, mənfi bir vektor sayıla bilən investisiya riskləridir. Sxematik olaraq, investisiya mühitini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür.

Sxem 1.

Bu təsvirdən sonra ardıcıl olaraq, investisiya olaraq, investisiya mühitini formalaşdıran mənfi və müsbət elementlərin özünün hansı amillər nəticəsində müəyyənləşməsini aydınlaşdırmaq gərəkdir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda müsbət tərəfin investisiya cəlbediciliyinin aşağıdakı faktorlarla müəyyən olunduğu göstərilir: (25, 52).

- ölkə daxili bazarın böyük potensialı;
- yüksək mənfəət norması;
- rəqabətin aşağı səviyyəsi;
- vergi sisteminin sabilliyi;
- istehsal resurslarının ucuzluğu;
- effektiv dövlət himayəsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, bu faktorlar əsasında hər bir ölkə və regionun investisiya cəlbediciliyinin yalnız ən ümumi formada dəyərləndirmək olar. Daha dəqiq dəyərləndirmələr üçün digər mühüm faktorların – məsələn, iş qüvvəsinin keyfiyyət səviyyəsi, menecmentin keyfiyyətini, pul-kredit sisteminin inkişaf səviyyəsi, maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi və s.-in nəzərə alınması gərəkdir.

Ölkədə material xərclərində idxal xammal və materiallarının üstünlük təşkil etdiyi və satış bazarları xarici bazarlar olan istehsallarda kəskin şəkildə azalma baş vermişdir. Belə azalma rezin və plastmas məmulatların istehsalı və maşınqayırma sahələrində əhəmiyyətli şəkildə olmuşdur. Bununla belə, “Azəraluminium” ASC-də, “Azərboru” ASC-də istehsalın bərpa edilməsi, “Bakı Steel company” müəssisəsinin istifadəyə verilməsi metalurgiya və hazır metal məmulatlarının istehsalı sahələrində 1995-2008-ci illər ərzində istehsalın artmasına səbəb olmuşdur.

Bununla belə, son illərdə ölkədə sənaye məhsulunun artım tempi yüksək olsa da, 1990-cı il səviyyəsinə çatmamışdır. Belə ki, 2008-ci ildə sənaye məhsulunun həcmi 1990-cı il səviyyəsinin 93 faizinə bərabər olmuşdur. Qeyd edilən dövrdə hasilat sənayesində artım 2,4 dəfə olduğu halda, emal sənayesi məhsulunun həcmi 2,1 dəfə azalmışdır.

Son illərdə vəziyyətin tam radikal yaxşılaşdığını iddia etmək olmaz və aşağıdakı cədvəl də bu cəhəti təsdiqləyir.

Cədvəl 2

Sənayeməhsulununümumi həcminin indeksi

(əvvəlki ilə nisbətən %-lə)

	2005	2010	2011	2012	2013
Bütün sənaye	133,5	102,6	95	97,7	101,8
Mədən sənayesi	141,5	101,2	91,6	95,8	100,7
Emal sənayesi	116,0	109,4	107,1	105,4	105,8
Kimya sənayesi	101,9	134,6	122,4	81,3	119,5
Tikinti materialları sənayesi	126,2	90,9	103,9	116,8	121,0

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə-2014

Neft hasilatı sahəsinə xarici investisiyanın cəlb olunması və bu sahədə istehsalın artımı sənayenin sahə strukturunda bu sahənin payının artmasına gətirib çıxarmışdır. Yanacaq-energetika sahələrinin sənaye məhsulunun ümumi həcmində xüsusi çəkisi 1990-cı ildə 15,8 faizdən 2008-ci ildə 91,4 faizə qədər artmışdır. Xüsusilə, bu dövürdə elmi-texniki tərəqqini müəyyən edən maşınqayırma və kimya sahələrində məhsul istehsalı kəskin şəkildə azalmışdır. Belə ki, 2008-cı ildə kimya sənayesində istehsal həcmi 1990-cı ilə nisbətən təqribən 3,2 dəfə, rezin və plastmas məmulatların istehsalı 20,1 dəfə, maşın və avadanlıqların istehsalı təqribən 3,8 dəfə, radio, televiziya və rabitə cihazlarının istehsalı 9,1 dəfə, elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı 1,9 dəfə azalmışdır. Nəticədə, 2008-ci ildə yanacaq-energetika sahəsinin ölkə ixracında payı təqribən 1991-ci ilə nisbətən 7,8 dəfə artaraq 97,1 faizə bərabər olmuşdur.

Cədvəl 3

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının strukturu*

(ümumi yekuna görə, faizlə)

	1990	1995	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2013
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi	4,8	19,4	53,4	57,2	67,3	72,1	75,8	78,4	-	-
Mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri	0,5	0,14	0,1	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	74,1	74,0

İçkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı	24,6	10,4	2,6	4,5	3,2	2,4	2,4	2,2	7,4	7,7
Tütün məmulatlarının istehsalı	3,2	0,4	0,5	0,4	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,4
Toxuculuq sənayesi	14,0	8,4	0,9	0,4	0,5	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1
Geyim istehsalı, xəzin bəzədilməsi və rənglənməsi	3,8	0,7	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,11	0,1
Dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı	1,8	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05	0,1	0,1
Mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların və tıxacın istehsalı	0,9	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,05	0,03	0,01
Nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti, məlumatların yazılmış daşıyıcılarının çoxaldılması	0,2	0,1	0,2	0,4	0,3	0,2	0,14	0,16	0,12	0,1
Neftayırma məhsullarının istehsalı	6,9	26,8	18,4	13,8	10,0	12,5	9,8	8,3	6,9	6,2
Kimya sənayesi	5,3	3,0	3,4	3,5	2,4	1,3	1,0	0,8	0,5	0,6
Rezin və plastmas məmulatların istehsalı	1,5	2,6	0,1	0,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Digər qeyri-metal mineral maddələrin istehsalı	3,2	1,6	0,8	1,9	1,6	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2

Metallurgiya sənayesi	3,7	1,2	0,1	3,7	3,9	2,4	1,3	1,2	1,0	0,9
Hazır metal məmulatlarının istehsalı	1,2	0,3	0,3	1,0	0,7	0,4	0,6	0,6	0,5	0,3
Maşın və avadanlıqların istehsalı	9,0	2,2	1,1	0,9	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,7
Elektrik maşınları və elektrik avadanlıqlarının istehsalı	2,4	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,5	0,4
Tibb texnikası məmulatları, ölçü vasitələri, optik cihazlar, saatlar və apparaturaların istehsalı	0,8	0,2	0,06	0,1	0,1	0,03	0,03	0,04	0,04	0,04
Sair nəqliyyat vasitələrinin istehsalı	0,5	0,3	1,9	1,6	1,9	1,2	0,7	0,6	0,03	0,04
Mebel və digər qruplara daxil edilməyən sair məhsulların istehsalı	6,5	0,4	0,2	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
Emal sənayesinin digər kateqoriyaları	1,1	0,06	0,14	0,1	0	0,03	0,2	0,2	0,2	0,2
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	4,1	21,0	15,2	8,9	6,4	4,3	5,1	4,7	5,0	5,2

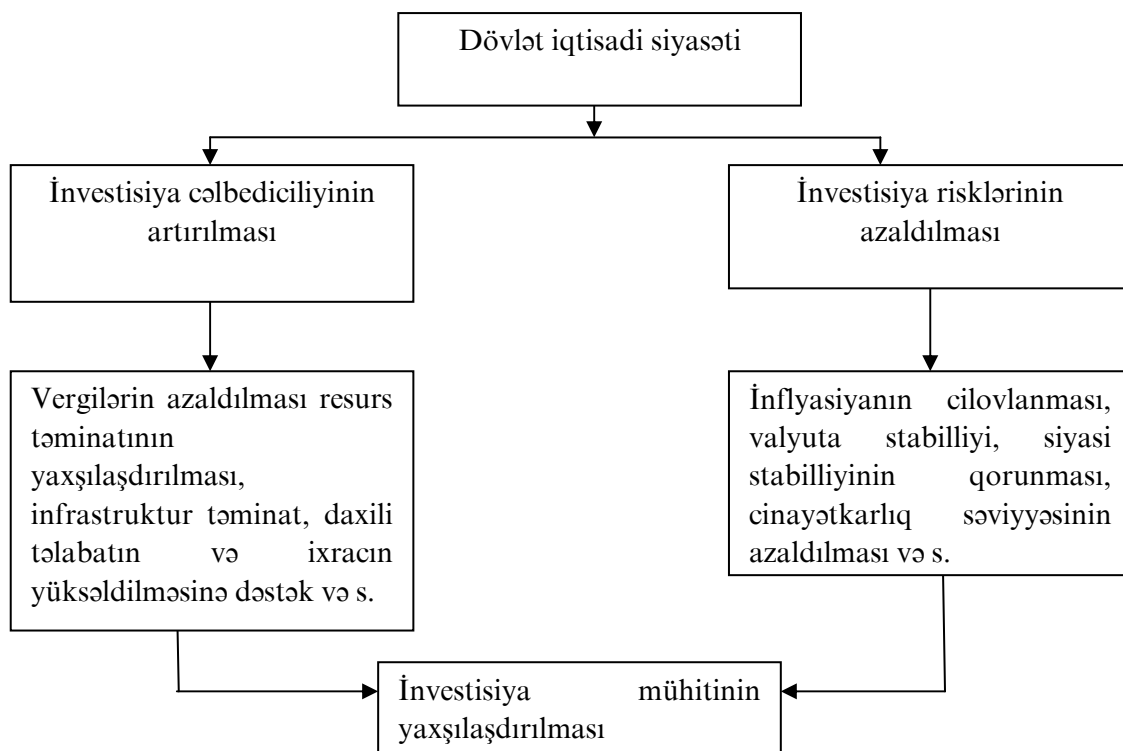
*Ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti nəzərə alınmamaqla

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, emal sənayesinin sənayedə payı 1990-cı ildə 90,1 faizdən 2008-ci ildə 16,7 faizə qədər azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə sənaye məhsulunda azalmanı nəzərə alsaq, onda emal sənayesində istehsalın həcmnin 6,4 dəfə azaldığı qənaətinə gəlirik. Xüsusilə, neft emalı sənayesi istisna olmaqla, emal sənayesinin digər sahələrində istehsalın həcmi 1990-2013-ci illər ərzində 10 dəfədən də çox aşağı düşmüşdür.

Dövlət fəaliyyəti investisiya mühitini müəyyənləşdirən iki əsas komponentə – investisiya cəlbediciliyi və investisiya riskləri səviyyəsinə mühüm təsir göstərə bilər. Bunu sxematik olaraq, aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Sxem 2

Dövlət iqtisadi siyasəti və investisiya mühiti

Bu sxematik təsvir investisiya mühitinin yaxşılaşmasına yönələn dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini prinsipcə, tam müəyyənləşdirir. Aydın olur ki, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün əsas istiqamətlər aşağıdakılar olmalıdır:

- qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsi;

- sosial və siyasi sabilliyin qorunması;
- sahibkarlıq mühitinə fəal dövlət dəstəyinin göstərilməsi;
- effektiv vergi-büdcə siyasətinin müəyyənəlməsi və gerçəkləşdirilməsi;
- effektiv monetar siyasətin müəyyənəlməsi və reallaşdırılması;
- bazar istehsal və xidmət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;

Yəqin ki, bu göstərilən istiqamətlərin bəzilərinin əhatəli araşdırılmasına ehtiyac yoxdur. Məsələn, siyasət sabilliyin qorunması problemi yəqin ki, daha çox politoloji tədqiqatlar mövzusuudur. Ancaq digər istiqamətlər üzrə araşdırmalara ehtiyac vardır.

vergi – büdcə siyasətinin bəzi aspektlərin aid idi, ancaq vergi-büdcə siyasəti təkcə hansı vergi dərəcələrinin artırılıb-azaldılması, yaxud kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyinin artırılması ilə məhdudlaşmır. Bu siyasət büdcə vəsaiti hesabına infrastruktur təkmilləşdirilməsi üçün fəaliyyətin genişlənməsi ilə də başa çatmır. Bu gün Azərbaycanda vergi-büdcə siyasəti sosial problemlərin effektiv həllinə yönəlməklə, sahibkarlığa və infrastruktur təkmilləşdirmələrə dəstəklə birgə makroiqtisadi sabilliyin qorunmasına yönəlib. Prinsipcə, bu düzgün məqamdır. Ancaq bununla birgə vergi-büdcə siyasətinin innovasiya-investisiya yönümünü artırmaq da gərəkdir. Nəzərə alsaq ki, dövlət büdcəsindən elmi-tədqiqat sferasına – innovasiya investisiyalarının ideya mərkəzinə 2010-cu ildə 92,8 mln manat, yaxud büdcə xərclərinin 0,1 %-i həddində vəsait ayrılıb, ölkədə dövlət maliyyə dəstəyinə güvənən vençur fondlar mövcud deyil, onda vergi-büdcə siyasətində bəzi dürləşdirmələrə ehtiyac görünür.

Beləliklə, vergi-büdcə siyasətinin investisiya mühitinin yaxşılaşmasına təsirini yüksəltmək baxımından da bəzi təkmilləşdirmələr lazımdır.

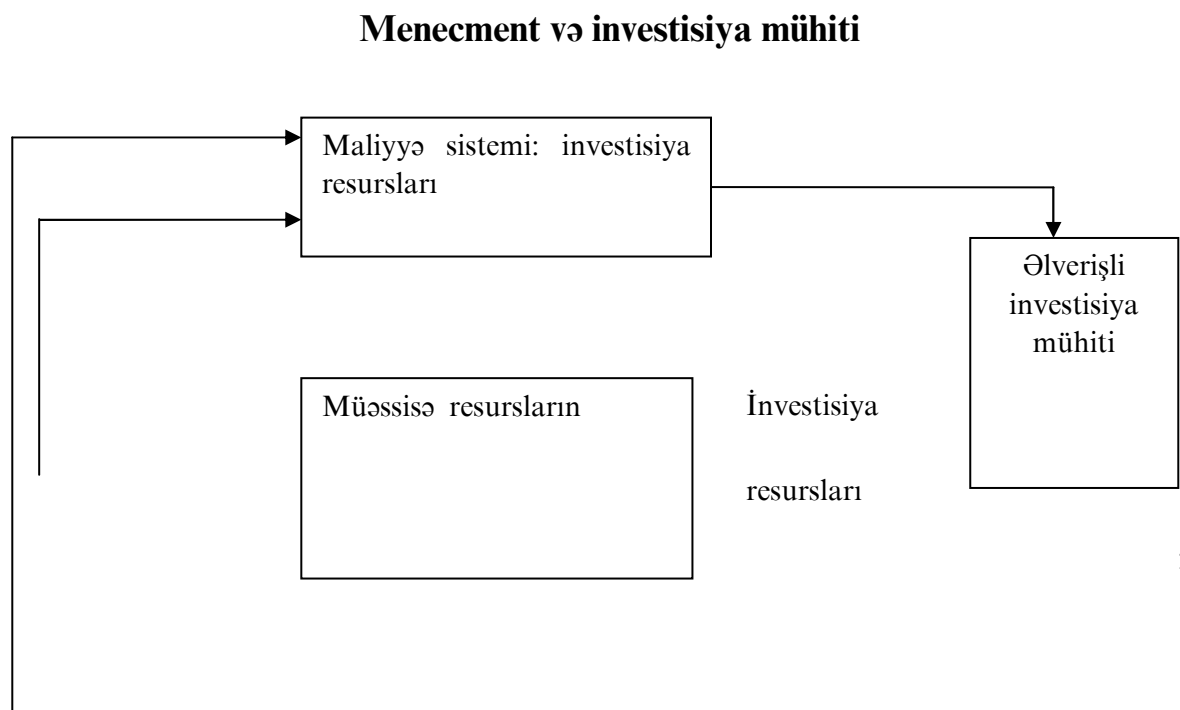
Makroiqtisadi tənzimlənmənin digər bir istiqamətində – monetar siyasət istiqamətində də müəyyən təshihlər vacibdir. Belə ki, bu günkü monetar siyasətin əsas xəttini yalnız makroiqtisadi sabilliyin qorunması

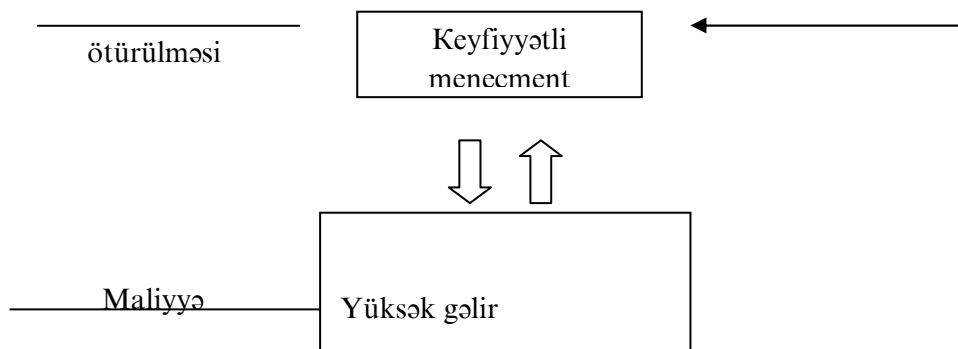
infilyasiyanın sürətlənməsinə imkan verməmək, valyuta kurslarının ciddi tərəddüdlərinin qarşısını almaq və s. təşkil edir. Əlbəttə ki, monetar siyasətin bu yönümü yanlış deyil və şübhəsiz ki, makroiqtisadi sabillik investisiya cəlbədiciliyinin əsaslarından biridir. Ancaq öncə investisiya mühitinin qiymətləndirilməsi metodlarından bəlli oldu ki, investisiya mühit həm də kredit resurslarından istifadə imkanlarının yüksəkliyi ilə şərtlənir.

Prinsipcə, maliyyə sisteminə informasiyaların ötürülməsində də mühüm rol məhz menecmentə məxsusdur. Hətta inkişaf etmiş maliyyə bazarları mövcud olanda fond birjasındakı səhm kortirovkaları potensial investorlara zəruri informasiya çatdıranda belə menecmentin rolu azalmır. Çünki, yenə də informasiyanın mənbəsi menecmentdir və yüksək keyfiyyətli menecment zəruri informasiyaları – müəssisənin maliyyə vəziyyəti haqqında məlumatları ictimaiyyətə çevikliklə ötürə bilir.

Bu fundamental məsələnin qeydindən bəlli olur ki, investisiya mühitinin yaxşılaşmasında menecmentin keyfiyyəti çox mühüm rol oynayır. Bu əlaqələri sxematik olaraq, aşağıdakı kimi təsvir etmək olar.

Sxem 3

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşmasında menecmentin rolu qismən aydın olsa da, növbəti bir sual da müxtəsər aydınlaşdırılmalıdır.

Nəyə görə məhz korporativ idarəetmə gərəkdir? Yaxud nəyə görə ümumiyyətlə, idarəetmənin keyfiyyətindən deyil, korporativ idarəetmənin keyfiyyətindən artırılmasından söhbət gedir?

Ümumiyyətlə, müasir idarəetmə praktikası və nəzəriyyəsi bu sualı cavablandırır və artıq məlumdur ki, “korporativ idarəetmə hər bir kompaniya – böyük və kiçik, özəl və ictimai kompaniyalar üçün ən mühüm məsələdir” (журнал обзор экономического Европы 2003).

Bu baxımdan müasir idarəetmədə yüksək korporativ standartların tətbiqi vacibdir və məhz bu idarəetmənin mövcudluğu xarici investisiya mənbələrinə - səhm, istiqraz buraxılışı hesabına vəsaitlər cəlbinə imkan yaradır. Nəzərə almaq gərəkdir ki, ötən əsrin 50-ci illərində tətqiqatlarla sübut olunub ki, xarici maliyyələşmə mənbələrindən üstün istifadə bütövlükdə səmərəlidir.

Korporativ idarəetmənin hər bir müəssisə üçün ən vacib bir məsələ olduğunu qeyd etdik, ancaq həm də qeyd etmək lazımdır ki, yüksək keyfiyyətli menecment investisiya prosesində üç qarşılıqlı əlaqəli məsələni – investisiya resurslarının cəlbini, bu resursların optimal paylanmasını, investisiya resurslarının istifadəsinə zəruri monitorinqini reallaşdırmalıdır.

İnvestisiya resurslarının çevik cəlbi öz növbəsində bir neçə faktorla şərtlənir. Mühüm faktorun resursları yüksək mənfəətə yönəldən menecment olduğunu qeyd etmişdik. Ancaq sərbəst vəsaitlərin investisiya prosesinə cəlbini başqa faktorlar da – dolayısı ilə menecmentə aid olan faktorlar da şərtləndirir.

Aparılan təhlillər aşağıdakı nəticələri aşkarlamağa imkan yaradır:

- Ölkə iqtisadiyyatının inkişafının hər hansı bir təbii resursdan ciddi asılılığı uzunmüddətli və dayanıqlı sosial – iqtisadi inkişaf üçün maneədir və müxtəlif ölkələrin sosial – iqtisadi və siyasi inkişaf tarixi bu iddianın doğruluğunu təsdiqləyir;

- Sosial – iqtisadi inkişafın resurs asılılığının dürüst mənzərəsini yalnız kompleks göstəricilər əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycanda məşğulluğun strukturu arılıqda götürülmüş hər hansı bir sektordan asılılığı aşkarlamır, ancaq istehsal və ixrac strukturunun təhlilində çox ciddi asılılıq müəyyənləşir;

- İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin effektivliyi dinamik inkişafa çox pozitiv təsir edə bilən sahələrin dürüst müəyyənləşdirilməsindən, bu sahələrə daha üstün investisiya axınını təmin tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılmasından, təbii resurs satışından əldə edilən gəlirlərin diversifikasiya yönümlü istifadəsindən ciddi asılıdır;

- İqtisadiyyatın effektiv diversifikasiyaya yönələn dövlət siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılması müxtəlif xarici təcrübələrdən yararlanmağı, başqa ölkələrdə neqativ nəticələrə səbəb olan tədbirlərdən imtinanı tələb edir. Xarici ölkələrin təcrübəsinin təhlili ən effektiv nümunənin Norveçə məxsus olduğunu təsdiqləyir. Bu ölkənin təcrübəsi təsdiq edir ki, təbii resurs gəlirlərindən asılılığı mininmallaşdırmaq üçün daxil olan gəlirlərin istifadəsi nisbi məhdudlaşdırılmalı, vəsaitlərin diversifikasiya olunmuş istifadəsi həyata keçirilməli, insan kapitalının formalaşmasına və daha dinamik inkişafı təmin edən sahələrə nisbi yüksək vəsait yönəldilməlidir;

- Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası baxımından qeyri - neft sənayesinin inkişafının mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir və bu sferaya üstün investisiya cəlbi effektiv bir tədbir hesab edilə bilər;

- Azərbaycanın qeyri – neft sənayesində son illər müsbət meyllər güclənir və inkişaf sürətlənir. Ancaq bu inkişaf mövcud infrastrukturun, əmək resursları ilə təminatın, elmi potensialın, sənayenin tarixi inkişaf yolunun, əlverişli təbii – coğrafi vəziyyətin və.s.-in gərəkliliklərinə adekvat deyildir;

- Son dövrlərdə texnoparkların yaradılması və onlara vergi güzəştlərinin tətbiqi, sənayenin inkişafına dair əhatəli bir proqramın hazırlanması və qəbulu ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından çox effektiv tədbirlərdir və qeyri – neft sənayesində investisiya fəallığının ciddi artımına, ardıcıl olaraq, iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşməsi və bütövlükdə iqtisadi tərəqqiyə pozitiv bir təsirdir;

- Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün təkcə neft gəlirlərindən istifadənin yetərli deyil. Bu baxımdan BXİ-lərin, özəl daxili investisiyaların, maliyyə bazarlarının vəsaitlərinin cəlbi də gərəklidir;

- iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması zəruridir və Azərbaycanda kifayət qədər cəlbedici investisiya mühitinin olduğunu əminliklə iddia etmək mümkündür;

- iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafı prosesinin effektivliyinin qeyri - neft sənayesinə investisiyaların innovasiya yönümlülüyündən asılıdır və qeyri - neft sənayesində innovasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün dövlət innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə - elm – istehsal, təhsil – istehsal qarşılıqlı

əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, vergi və amortizasiya siyasətində ardıcıl təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyulur;

- texnopaklarda istifadə edilən güzəştli vergi mühitinin, yeni avadanlıqlara 50%-li amortizasiya normalarının qeyri - neft sənayesinin nisbi elmtutumlu sahələrinə tətbiqi bütölkədə iqtisadi inkişafa pozitiv təsir göstərir;

- qeyri - neft sənayesinə yönələn investisiyaların effektivliyində, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə bu sferaya investisiyaların cəlbində mikroiqtisadi səviyyədə menecmentin keyfiyyəti mühüm rol oynaması, menecmentin keyfiyyət artımının hər bir müəssisədə yüksək korporativ standartların tətbiqini tələb edir və bu baxımdan ölkədə biznesin təşkilatı – hüquqi formalarını təkmilləşdirmək - fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq subyektinin tədricən hüquqi şəxslərə çevrilməsini stimullaşdırmaq gərəklidir;

- Korporativ menecmentin keyfiyyətinin artırılması üçün yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi – autsorsinq, «just-ontime» və s. tətbiqi məqsədəuyğundur və belə metodların tətbiqi investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsini, ardıcıl olaraq, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Резюме

В диссертационной работе всесторонне исследовано проблемы диверсификации экономики и развития ненефтяной промышленности. Выявлено, что для достоверной оценки ресурсной зависимости экономики надо использовать комплекс индикаторов. В исследовании утверждено, что для эффективной диверсификации экономики и для устойчивого социально – экономического роста ненефтяной сектор промышленности является локомотивом. В диссертационной работе также исследовано зарубежные опыты диверсификации экономики и утверждено, что опыт Норвегии является лучшим примером.

На основе анализов выявлено, что настоящее время в ненефтяном секторе промышленности есть позитивные тенденции, но вместе с тем же полностью используются потенциальные возможности. Связи с этим предложено дальнейшее повышение привлекательности ненефтяного сектора промышленности для инвестиций. Утверждено, что для этого необходимо применять налоговые льготы, повысить ставки амортизационных отчислений до 50% для отдельных секторов промышленности. Также утверждено, что применение корпоративных стандартов в управлении является одним из важных условий для повышения инвестиционной привлекательности.

Resume

In this thesis comprehensively investigate the problem of economic diversification and development of non-oil industry . Revealed that for a reliable assessment of resource dependence of the economy have to use a set of indicators . The study confirmed that promises more effective diversification Economic and sustainable Socio – Economic growth of non-oil sector is the engine . The thesis also studied foreign experience to diversify the economy and arguing that Norway's experience is the best example .

On The basis of analysis revealed that the currently non-oil sector has a positive tendnntsi, but at the same time completely re In Use potential. There fore, proposed to increase dalneyschihprivilatelnostinenftyanogo industry sector for investment. Arguing that this is necessary to apply for tax credits, deductions amortizatsionnychpovysti rate to 50% for individual industry sectors. Also confirmed that the corporate standards of use in the management of one of the important conditions for improving investment attractiveness.

ADIU-nun magistiri Rəşidova Sevinc Namiqqızının

**« AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA
İNVESTİSİYA FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ »
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

Rəy

“Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının yüksəldilməsi istiqamətləri” mövzusu üzrə hazırlanmış dissertasiyanı kifayət qədər dolğun və təkmil hesab etmək olar. Belə ki, ilk paraqraftan bu cəhət – tədqiqat işinin dolğun və təkmil hazırlanması sezilir və bu paraqrafta ölkə iqtisadiyyatının inkişafının hər hansı bir təbii resursdan ciddi asılılığının uzunmüddətli və dayanıqlı sosial – iqtisadi inkişaf üçün maneə olması nəzəri tarixi aspektdən aydınlaşdırılır. Göstərilir ki, sosial – iqtisadi inkişafın resurs asılılığının dürüst mənzərəsini yalnız kompleks göstəricilər əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür və bu iddia da əsaslıdır. Məsələn, Azərbaycanda məşğulluğun strukturu arılıqda götürülmüş hər hansı bir sektordan asılılığı aşkarlamır, ancaq istehsal və ixrac strukturunun təhlilində çox ciddi asılılıq müəyyənləşir. Dissertasiyada iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin effektivliyinin dinamik inkişafa çox pozitiv təsir edə bilən sahələrin dürüst müəyyənləşdirilməsindən, bu sahələrə daha üstün investisiya axınını təmin tədbirlərin hazırlanması və reallaşdırılmasından, təbii resurs satışından əldə edilən gəlirlərin diversifikasiya yönümlü istifadəsindən ciddi asılı olması iddia edilir və magistr bu iddiasında da haqlıdır. Tədqiqat işində iqtisadiyyatın effektiv diversifikasiyaya yönələn dövlət siyasətinin hazırlanması və reallaşdırılmasının müxtəlif xarici təcrübələri də təhlil olunub ən effektiv

nümunənin Norveçə məxsus olduğu göstərilib. Bu ölkənin təcrübəsinə əsasən göstərilib ki, təbii resurs gəlirlərindən asılılığı minimuma endirmək üçün daxil olan gəlirlərin istifadəsi nisbi məhdudlaşdırılmalı, vəsaitlərin diversifikasiya olunmuş istifadəsi həyata keçirilməli, insan kapitalının formalaşmasına və daha dinamik inkişafı təmin edən sahələrə nisbi yüksək vəsait yönəldilməlidir;

Dissertasiya işinin ikinci fəslində Azərbaycan iqtisadiyyatının effektiv diversifikasiyası baxımından qeyri-neft sənayesinin inkişafının mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərilir və bu sferaya üstün investisiya cəlbi effektiv bir tədbir hesab edilir. Bu nəticə də düzgündür. Tədqiqatda göstərilir ki, Azərbaycanın qeyri – neft sənayesində son illər müsbət meyllər güclənib və inkişaf sürətlənib. Ancaq bu inkişaf mövcud infrastrukturun, əmək resursları ilə təminatın, elmi potensialın, sənayenin tarixi inkişaf yolunun, əlverişli təbii – coğrafi vəziyyətin və s.-in gərəkliliklərinə adekvat deyildir. Dissertasiyada son dövrlərdə texnoparkların yaradılması və onlara vergi güzəştlərinin tətbiqi, sənayenin inkişafına dair əhatəli bir proqramın hazırlanması və qəbulu ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından çox effektiv tədbirlər hesab olunub və qeyri – neft sənayesində investisiya fəallığının ciddi artımına, ardıcıl olaraq, iqtisadi diversifikasiyanın dərinləşməsi və bütövlükdə iqtisadi tərəqqiyə pozitiv bir təsir kimi dəyərləndirilib. Tədqiqat işində Azərbaycanda iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafının investisiya təminatı üçün təkcə neft gəlirlərindən istifadənin yetərli olmaması və BXİ-lərin, özəl daxili investisiyaların, maliyyə bazarlarının vəsaitlərinin cəlbinin də gərəkliliyi müəyyənləşdirilib. Azərbaycanda kifayət qədər cəlbedici investisiya mühitinin olduğunu əminliklə iddia olunub və qeyd edilib ki, iqtisadi diversifikasiya və qeyri - neft sənayesinin inkişafı prosesinin effektivliyi qeyri - neft sənayesinə investisiyaların innovasiya yönümlülüyündən asılıdır. Qeyri - neft sənayesində innovasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün dövlət innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə - elm –

istehsal, təhsil – istehsal qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, vergi və amortizasiya siyasətində ardıcıl təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyulması göstərilir. Bu nəticələr tamamilə düzgündür.

Dissertasiya işində qeyri – neft sənayesində investisiya fəallığının artırılması yolları müəyyənləşdirilərkən məsələlərə baxış daha da dolğunlaşır və bəzi məqamlarda bitkin bir tədqiqat işi aparılmasına – magistr dissertasiya işi tələblərindən yüksək olan bir araşdırmalara cəhd olunur. Məsələn, texnopaklarda istifadə edilən güzəştli vergi mühitinin, yeni avadanlıqlara 50%-li amortizasiya normalarının qeyri - neft sənayesinin nisbi elmtutumlu sahələrinə tətbiqi bütölkədə iqtisadi inkişafa pozitiv təsir göstərməsi, qeyri - neft sənayesinə yönələn investisiyaların effektivliyində, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması yolu ilə bu sferaya investisiyaların cəlbində mikroiqtisadi səviyyədə menecmentin keyfiyyəti mühüm rol oynaması, menecmentin keyfiyyət artımının hər bir müəssisədə yüksək korporativ standartların tətbiqini tələb etməsi və bu baxımdan ölkədə biznesin təşkilatı – hüquqi formalarını təkmilləşdirməyə - fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlıq subyektinin tədricən hüquqi şəxslərə çevrilməsini stimullaşdırmağa ehtiyac olduğu göstərilir. Dissertasiyada haqlı olaraq iddia edilir ki, korporativ menecmentin keyfiyyətinin artırılması üçün yeni idarəetmə metodlarının tətbiqi – outsorsinq, «just-ontime» və s. tətbiqi məqsəduyğundur və belə metodların tətbiqi investisiyaların səmərəliliyinin yüksəldilməsini, ardıcıl olaraq, investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını təmin edər.

Sadalanan cəhətləri ümumiləşdirib, qeyd etmək olar ki, dissertasiya işi tam məqbul səviyyədədir və ən yüksək qiymətə layiqdir.

Elmirəhbər

«İqtisadiyyatın tənzimlənməsi» kafedrasının

baş müəllimi, i.e.n. Azər Hüseynov

ADIU-nun magistrı Rəşidova Sevinc Namiq qızının

**« AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA
İNVESTİSIYA FƏALLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ »
*mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə***

Rəy

“Azərbaycan sənayesinin qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının yüksəldilməsi istiqamətləri” mövzusu üzrə hazırlanmış dissertasiyanı kifayət qədər təkmil hesab etmək olar. Belə ki, ilk paragrafda ölkə iqtisadiyyatının təbii resurs asılılığı məsələsi nəzəri aspektdən aydınlaşdırılır və düzgün olaraq göstərilir ki, sosial – iqtisadi inkişafın resurs asılılığının dürüst mənzərəsini yalnız kompleks göstəricilər əsasında müəyyənləşdirmək olar. Dissertasiyada iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin effektivliyinin həm təbii resurs satışından əldə edilən gəlirlərin diversifikasiya yönümlü istifadəsindən ciddi asılı olması nəticəsi çıxarılır və bu nəticə əsaslıdır. Tədqiqat işində iqtisadiyyatın effektiv diversifikasiyaya yönələn effektiv dövlət siyasətinin Norveçə məxsus olduğu göstərilir və buiddia da yanlış deyil.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişafının mövcud vəziyyəti ətraflı təhlil edilir və göstərilir ki, Azərbaycanın qeyri – neft sənayesində son illər müsbət meyllər güclənib, ancaq bu inkişaf mövcud

potensiala müvafiq deyildir. Dissertasiyada texnoparkların yaradılması və onlara vergi güzəştlərinin tətbiqi, sənayenin inkişafına dair əhatəli bir pəqoqramın hazırlanması və qəbulu çox effektiv tədbirlər hesab olunub və bu nəticə də düzgündür. Qeyri - neft sənayesində innovasiya proseslərinin sürətlənməsi üçün dövlət innovasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinə - elm – istehsal, təhsil – istehsal qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, vergi və amortizasiya siyasətində ardıcıl təkmilləşdirmələrə ehtiyac duyulması göstərilib. Bu nəticələr tamamilə düzgündür.

Dissertasiya işində qeyri – neft sənayesində investisiya fəallığının artırılması üçün texnopaklarda istifadə edilən güzəştli vergi mühitinin, yeni avadanlıqlara 50%-li amortizasiya normalarının qeyri - neft sənayesinin nisbi elmtutumlu sahələrinə tətbiqi gərəkli hesab olunub və magistr məsələyə düzgün yanaşib.

Dissertasiya işində bəzi kiçik nöqsanlar da mövcuddur və bəzi texniki qüsurlara – orfoqrafik səhvlər və.s-ə yol verilib

Sadalanən cəhətləri ümumiləşdirib, qeyd etmək olar ki, dissertasiya işi məqbul səviyyədədir və yüksək qiymətə layiqdir.

«Ticarət» kafedrasının müdiri

i.e.n., dosent Əkbərov M.Q